

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İSLAMİYET DIŞINDAKİ DİNLERE
AİT UNSURLAR**

Safiye ÇÖRDÜK

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN

**YÜKSEK LİSÂNS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI**

AĞUSTOS - 2019

**KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İSLAMİYET DIŞINDAKİ DİNLERE AİT
UNSURLAR**

Safiye ÇÖRDÜK

**YÜKSEK LİSÂNS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSÂNSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

AĞUSTOS 2019

Safiye ÇÖRDÜK tarafından hazırlanan “ Klasik Türk Şiirinde İslamiyet Dışındaki Dinlere Ait Unsurlar” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN

Türk Dili ve Edebiyatı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum .....

Başkan : Doç. Dr. Neslihan İ. KOÇ KESKİN

Türk Dili ve Edebiyatı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

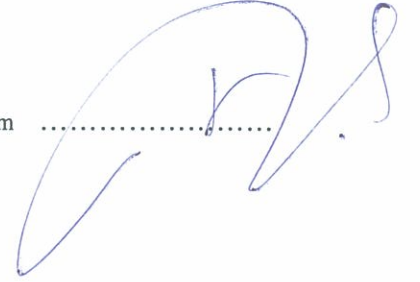
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum .....

Üye : Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

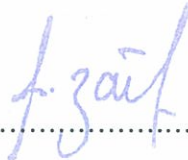
Türk Dili ve Edebiyatı, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum .....

Tez Savunma Tarihi: 27/08/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZAI F

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Safiye ÇÖRDÜK
27.08.2019

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İSLAMİYET DIŞINDAKİ DİNLERE AİT UNSURLAR

(Yüksek Lisans Tezi)

Safiye ÇÖRDÜK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSÂNSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Ağustos 2019

ÖZET

Klâsik Türk edebiyatı beslendiği kaynaklar bakımından incelendiğinde çok zengin bir edebiyat olduğu görülmektedir. Bu kaynaklar arasında şüphesiz ki dini kaynakların yeri oldukça fazladır. Özellikle edebiyatımızın oluştuğu dönem ve şartlar göz önüne alındığında edebiyatta farklı dinlerin unsurlarına yer verilmesi yadsınamaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada gerek dinsel gerekse kültürel etkilenmelerle birlikte başka dinlere ait unsurların Klâsik edebiyatımızda kendine ne denli yer bulduğuna değinilmiştir. Çalışma belirlenen dinler ekseninde bölümlere ayrılarak oluşturulmuştur. Her bölüm kendi içerisinde alt başlıklara ayrılmış, tespit edilen unsurlar örnekleriyle beraber ortaya konulmuştur. Ayrıca oluşturulan çerçeve dâhilinde çalışmaya alınan dinlerin; tarihi, inanç esasları, dini önderleri ve kutsal kitapları gibi bilgilere yer verilmiştir. Ortaya konulan bilgilerde asıl çıkış noktası ele alınan dinlerin kutsal kitapları olmuştur. Çalışmanın odak noktası daha önce böyle bir konu ekseninde çalışmaların bulunmaması sebebiyle kaynak eksikliğinin yarattığı sorundur.

Bilim Kodu	:	31402
Anahtar Kelimeler	:	Klâsik Türk Şiiri, Yahudilik, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Maniheizm, Putperestlik, Budizm.
Sayfa Adedi	:	99
Tez Danışmanı	:	Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN

ELEMENT OF NON-ISLAM RELİGİONS İN CLASSİCAL TURKİSH POETRY

(M. Sc. Thesis)

Safiye ÇÖRDÜK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

August 2019

ABSTRACT

Classical Turkish literature is a very rich literature. Of course, there is a lot of religious resources among these resources. Especially considering the period and the conditions in which our literature was formed, it is an undeniable situation to include elements of different religions in literature. In this study, the religious and cultural influences as well as the elements of other religions in our classical literature has been mentioned how much space. The study is divided into sections on the axis of determined religions. Each section is divided into sub-headings and the identified elements are presented with examples. In addition, within the framework of the religions included in the study; history, belief principles, religious leaders and sacred books. The main point of the information was the sacred books of the religions. The focus of the study is the lack of resources due to lack of studies on such a subject.

Science Code : 31402
Key Words : Classical Turkish Poetry, Judaism, Christianity, Manichaeism, Buddhism, Mazdaism, İdolatry.
Page Number : 99
Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Muvaffak EFLATUN

TEŐEKKÖR

Tez çalıőmamda ihtiyaç duyduėum her an desteėini esirgemeyen deėerli danıőmanım Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN'a, Őukranlarımı sunar, tez sűresince maddi ve manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiėim aileme teőekkűr ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xiii
1. GİRİŞ	1
2. SEMAVÎ DİNLER.....	3
2.1. Yahudilik.....	3
2.1.1. Yahudilikle İlgili Genel Değerlendirme.....	3
2.1.1.1. Tarihi.....	3
2.1.1.2. İnanç esasları.....	4
2.1.1.3. Peygamberleri ve diğer din önderleri.....	6
2.1.1.4. Kutsal kitapları.....	6
2.1.2. Klâsik Türk Şirinde Yahudilik Unsurları	7
2.1.2.1. Din adamları.....	7
2.1.2.1.1. Haham.....	7
2.1.2.2. Kuşlar	8
2.1.2.2.1. Selvâ	8
2.1.2.3. Kutsal Kitaplar	8
2.1.2.3.1. Tevrât.....	8
2.1.2.3.2. Zebûr.....	9
2.1.2.4. Öne çıkan şahsiyetler	10
2.1.2.4.1. Câlût.....	10
2.1.2.4.2. Firavun.....	10
2.1.2.4.3. Hâmân.....	11

	Sayfa
2.1.2.4.4. Hâm.....	12
2.1.2.4.5. Havvâ.....	12
2.1.2.4.6. Kârûn	13
2.1.2.4.7. Yâfes	14
2.1.2.5. Peygamberler	15
2.1.2.5.1. Âdem.....	15
2.1.2.5.2. Dânyâl.....	15
2.1.2.5.3. Dâvûd.....	16
2.1.2.5.4. Eyyûb	17
2.1.2.5.5. İbrâhim.....	18
2.1.2.5.6. Mûsâ	19
2.1.2.5.7. Nûh	21
2.1.2.5.8. Ya'kûb	22
2.1.2.5.9. Yûsuf.....	22
2.1.2.6. Yahudiliğin isimlendirilmesi	23
2.1.2.6.1. İbrânî.....	23
2.1.2.6.2. İsrâîl	24
2.1.2.6.3. Yahudi.....	24
2.1.2.7. Yahudiliğin inanç öğeleri.....	25
2.1.2.7.1. Kamış bayramı.....	25
2.1.2.7.2. Sebt günü	25
2.1.2.8. Yer ve mekân isimleri	26
2.1.2.8.1. Ken'an.....	26
2.1.2.8.2. Kunişt.....	26
2.2. Hristiyanlık.....	27
2.2.1. Hristiyanlık ile İlgili Genel Bir Değerlendirme.....	27

	Sayfa
2.2.1.1. Tarihi.....	27
2.2.1.2. İnanç esasları.....	29
2.2.1.3. Peygamberleri ve diğer önderleri.....	30
2.2.1.4. Kutsal kitapları.....	31
2.2.2. Klâsik Türk şiirindeki Hristiyanlık unsurları	31
2.2.2.1. Bitkiler	31
2.2.2.1.1. Menekşe.....	31
2.2.2.2. Çeşitli nesnelere.....	32
2.2.2.2.1. Çelîpâ.....	32
2.2.2.2.2. Ergânun.....	33
2.2.2.2.3. Nâkûs	34
2.2.2.2.4. Zünnâr.....	35
2.2.2.3. Din adamları.....	36
2.2.2.3.1. Papaz.....	36
2.2.2.3.2. Piskopos.....	37
2.2.2.4. Hristiyanlığın çeşitli isimlendirmeleri	38
2.2.2.4.1. Nasârâ	38
2.2.2.4.2. Tersâ	38
2.2.2.5. Kutsal kitaplar	39
2.2.2.5.1. İncil.....	39
2.2.2.6. Mekânlar	40
2.2.2.6.1. Deyr	40
2.2.2.6.2. Kilisâ câmii.....	41
2.2.2.6.3. Kilise.....	41
2.2.2.6.4. Savma'a	42
2.2.2.7. Peygamberler ve diğer şahsiyetler	42

	Sayfa
2.2.2.7.1. Ebrehe	42
2.2.2.7.2. İsâ.....	43
2.2.2.7.4. Meryem.....	47
2.2.2.8. Yaşantı ve inanişâ ait unsurlar	50
2.2.2.8.1. Domuz çobanlığı.....	50
2.2.2.8.2. Haçı suya atmak.....	50
2.2.2.8.3. Kâfir ölüsü	51
2.2.2.8.4. Karga ve haç	51
2.2.2.8.5. Kilisede mum yakma	52
2.2.2.8.6. Rişte-i teb.....	52
2.2.2.8.7. Şapka takma.....	53
3. ÇOK TANRILI DİNLER	55
3.1. Zerdüştlük	55
3.1.1. Zerdüştlükle İlgili Genel Değerlendirme.....	55
3.1.1.1. Tarihi.....	55
3.1.1.2. İnanç esasları.....	56
3.1.1.3. Din önderleri	57
3.1.1.4. Kutsal kitapları.....	57
3.1.2. Klâsik Türk Şiirindeki Zerdüştlük Unsurları.....	58
3.1.2.1. Ateş	58
3.1.2.2. Ehrimen.....	59
3.1.2.3. Gebr.....	60
3.1.2.4. Mecûs	61
3.1.2.5. Mug	62
3.1.2.6. Muğbeçe.....	62
3.1.2.7. Pir-i mugân.....	63

	Sayfa
3.1.2.8. Semender.....	64
3.1.2.9. Zend	64
3.1.2.10. Zerdüşt	65
3.2. Budizm	66
3.2.1. Budizm İle İlgili Genel Değerlendirme	66
3.2.1.1. Tarihi	66
3.2.1.2. İnanç esasları.....	67
3.2.1.3. Din önderleri	68
3.2.1.4. Kutsal kitapları.....	68
3.2.2. Klâsik Türk şiirinde Budizm unsurları	69
3.2.2.1. Ferhâr	69
3.2.2.2. Keşiş.....	69
3.3. Maniheizm.....	70
3.3.1. Maniheizm ile İlgili Genel Bir Değerlendirme	70
3.3.1.1. Tarihi.....	71
3.3.1.2. İnanç esasları.....	71
3.3.1.3. Din önderleri	72
3.3.1.4. Kutsal kitapları.....	72
3.3.2. Klâsik Türk şiirinde Maniheizm ile ilgili unsurlar	72
3.3.2.1. Engelyûn	72
3.3.2.2. Mani	73
3.3.2.3. Niğâr	74
3.3.2.4. Nigârhâne	75
3.3.2.5. Nakş, nakkaş	75
3.3.2.6. Mûsâvvir, Mûsâvvire	76
3.4. Putperestlik.....	77

	Sayfa
3.4.1 Genel Bir Değerlendirme	77
3.4.1.1. Putperestğin tarihi	78
3.4.1.2. Dayandığı düşünce sistemi	79
3.4.2. Klâsik Türk şiirinde putperestlik unsurları	80
3.4.2.1. İlahlar	80
3.4.2.1.1. Lât	80
3.4.2.1.2. Menât	81
3.4.2.1.3. Nâhid	81
3.4.2.1.4. Uzzâ	82
3.4.2.2. Kâfir	83
3.4.2.3. Put	84
3.4.2.3.1. Büt-kede\ büt-gede\ büt-hân	85
3.4.2.3.2. Büt-perest\ putperest\ Bütân	85
3.4.2.3.3. Sanem	86
3.4.2.4. Sumnât	87
4. SONUÇ	89
KAYNAKÇA	91
ÖZGEÇMİŞ	99

KISALTMALAR

Kısaltmalar

ÇEV

DİA

G

HZ

K

M. Ö

M. S

MEB

S.

TB.

TDK

TDV

TDVİA

Y. Y.

Açıklamalar

Çeviren

Diyanet İslam Ansiklopedisi

Gazel

Hazreti

Kaside

Milattan önce.

Milattan sonra

Milli Eğitim Bakanlığı

Sayı

Terkib-i Bent

Türk Dil Kurumu

Türkiye Diyanet Vakfı

Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Yüzyıl

1. GİRİŞ

Klâsik Türk şiiri yararlandığı kaynaklar açısından kendine özgü şekil ve konu özellikleriyle yüzyıllar süren bir edebî geleneğin ürünü olarak edebiyat tarihimizde yer edinmektedir. Çok kültürlü bir coğrafyada ortaya konulan Klâsik Türk şiirini anlamak için arka planda kalan kültürel birikimi göz önüne almak lazımdır.

Asırlardır süregelen bilgi, kültür, estetik ve felsefi birikimin yansıması olan Klâsik Türk şiiri, ilham almış olduğu kaynaklar itibarıyla son derece zengindir. Bu kaynakların fazlalığı ve çeşitliliğinin bir neticesi olarak şiirlerde bir mana derinliği ortaya çıkmıştır. Bu mana derinliğini anlamamanın en mühim yolu da Klâsik Türk şiirini besleyen kaynakların ne olduğunu bilmekten geçmektedir. Sözü edilen kaynaklar özüksendığı kadar Klâsik Türk şiirinin kültürel geçmişi kavranabilir.

Klâsik Türk şiiri şairlerini etkileyen Şehnâme, İran mitolojisini toplayan en önemli kaynaklardandır. Lakin bu mitolojik geçmişi yalnızca İran ve Arap'a dayandırmak doğru olmayacaktır. Çünkü İran ve Arap kültürü olduğu kadar; Hint, Çin, Orta Doğu'nun başka milletleri ile Yunan ve Anadolu'da daha önce hüküm sürmüş diğer milletlerin mitolojilerinin de Klâsik Türk şiirinde derin izleri vardır (Tökel, 2000, s. 97).

Klâsik Türk yazınının mühim kaynaklarından ve ürünlerinden biri de dinî, tarihî ve efsanevi kişilerdir. Eskiden yaşamış ve toplumlarda tesir etmiş din ve tasavvuf büyükleri, devlet adamları, bilginler, şairler, felsefeciler ve menkıbevi kahramanlar, Klâsik Türk edebiyatının önemli kaynaklarından olmuştur. Klâsik Türk edebiyatının şahıslar dünyasının genişliği ve zenginliği yalnızca Türk, Arap ve Farslara ait değil Moğol, Çin, Yunan, Mısır, Ermeni birçok tarihî ve efsanevi şahsiyet, Klâsik Türk şiiri şairlerinin mısralarında ve beyitlerinde çeşitli vesilelerle yer edinmişlerdir (Yekbaş, 2010).

Yani Türkler yakınlık kurduğu ya da etkilendiği tüm milletlere ve kültürlerine yazınsal ürünlerinde ekseriyetle yer vermiştir.

Klâsik Türk şiirinin muhtevasında dinler tarihi önemli bir yere sahiptir. Bu dinler arasında Yahudilik, Zerdüştlük, Maniheizm, Hristiyanlık ve Budizm vardır. Dinlere ait unurlar şairlerinin mana ve hayal dünyasını geliştirmiştir.

Klâsik Türk şiiri zengin konuyla birbirinden farklı bilim dallarına sahiplik etmektedir. Tarih, coğrafya, tanrı bilimi, mitoloji, felsefe, mantık, tıp, aritmetik gibi alanlara ait terim niteliği kazanmış birçok sözcük, şair tarafından zengin çağrışımlarla süs lenerek şiir biçiminde ortaya konulmuştur. Bu bilim dallarından dinler tarihine ait malzeme, şiiri bilimle buluşturma noktasında mühim bir vasıta olmuş, duyarlı his ve mütalaa ifadesinde ekseriyetle bu yönleme başvurulmuştur. İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlara ait

kavramların dışavurumunda, Kur'an'ın dışında bir görüş ortaya koyarken, Kur'an'da bu kùltlerle alakalı anlatılar şairler için esin kaynağı olmuştur. Yahudilik de bu görüşten nasibini almış, Yahudiliğe ait çeşitli öğeler, genel olarak Kur'an'daki ilgili anlatılar bazen de "İsrailiyyat" anlatıları çerçevesinde şiire dâhil edilmiştir. İsrailiyyat, Yahudilikle alakalı inanışları karşılayan genişbir terimdir.

Bu çalışmamızda da Klâsik Türk şiirine etki eden semavi ve çok tanrılı dinlerde bazı unsurların şairler tarafından nasıl kullanıldığına dair esaslar ortaya konulacaktır. Öncelikle Klâsik döneme ait şiirlerden örneklerle açıklanacaktır. Eserlerde yer verilen dini kavramlar üzerinden ilerleyerek Klâsik Türk şiirine etki eden unsurları belirlemek amaçlanmaktadır.

Çalışmanın genelinde herhangi bir anlam karmaşasına sebep olmamak adına gruplandırmalara gidilmiştir. Özellikle fazla unsuru tespit edilen dinlerde çeşitli kıstaslar göz önüne alınarak bu gruplandırma yapılmıştır. Ayrıca çalışmada alfabetik sıra gözetilmiştir.

Çalışmada ele alınan dinlerin ilk olarak genel bir değerlendirilmesi yapılmış; tarihi, inanç esasları, peygamberleri ve kutsal kitapları hakkında yeterli bilgi verildikten sonra Klâsik Türk şiirindeki unsurlarına yer verilmiştir.

Çalışmada elde edilecek verilerin kısıtlı olabileceği göz önüne alınarak herhangi bir yüzyıl sınırlamasına gidilmemiştir. Taranan eserlerde konuyu en iyi yansıtan örnekler seçilmiştir.

2. SEMAVÎ DİNLER

2.1. Yahudilik

2.1.1. Yahudilikle İlgili Genel Değerlendirme

“Yahudilik ilahi kaynaklı olan ve varlığını devam ettiren en eski dinlerden biridir. Günümüzde dünya üzerinde yaklaşık olarak 25 milyon Yahudi bulunmaktadır. Farklı ülkelerde dağılmış olan Yahudiler yoğun olarak İsrail’de yaşamlarını idame ettirmektedirler” (Alkan, 2000, s. 17).

Yaklaşık olarak 6 bin yıl önce ortaya çıkan Yahudiliğe mensup insan sayısının bu denli az olmasının altında yatan en temel neden şüphesiz ki seçilmiş kavim düşüncesidir. İlk olarak İbrâhim peygamberle yapılan ve daha sonrasında Mûsâ peygamberle Tur Dağı’nda tekrar edilen Kutsal Ahit Yahudilerin hayatında önemli bir durum ortaya koymuş ve yaşayışlarının şekillenmesine büyük ölçüde katkı sağlamıştır (Johnson, 2000, s. 27).

“Yahudiler için günümüzde tarihten de gelen İsrailoğulları, Mûsevî, İbrânî gidip değişik şekillerde adlandırılmaktadır. Bu adlandırmaların altyapında yaşanan olayların, inançların, kültürün, mekânların etkisi göze çarpmaktadır” (Baselel, 2001, s. 32).

2.1.1.1. Tarihi

“Yahudi tarihine ait en eski kaynak kutsal kitapları olan Tevrât’ta mevcuttur. Bunun dışında Yahudilerin ilk dönemine ait detaylı bilgiler Kuran-ı Kerim’de yazıyor olmakta birlikte yer yer birbirinden ayrılan noktalar da mevcuttur” (Bozkurt, 2008, s. 28).

Tevrât’a göre Yahudilerin soyu İbrâhim’e kadar dayanmaktadır. Tevrât’ın birinci kitabı olan Tekvîn’e göre Avram (İbrâhim) bir süre Harran’da yaşadıkdan sonra Tanrı’nın buyruğuyla birlikte Eşi Sâre ve yeğeni Lût ile birlikte Ken’an’a gelirler. Avram’ın çocuğu olmamaktadır. Sâre’nin teklifi üzerine Mısırlı bir cariye olan Hacer ile evlenir. Ondan İsmâil adında bir oğlu olur. Hacer’i kıskanan Sâre’nin ise bir süre sonra İshâk adında bir oğlu olur. Bu arada Avram Tanrı ile bir ahit yapar. Tanrı Avram’ın soyunu çoğaltacağını bildirir ve Avram’ın ismini İbrâhim olduğu söyler. Tanrı bu ahidin sembolü olarak bütün erkeklerin sünnet olmasını ister. İbrâhim 99 yaşında, İsmâil 13 yaşında, İshâk ise 8 günlük iken sünnet ettirilirlir (Tekvîn, 12 - 17).

İbrâhim öldükten sonra yerine İshâk geçer. İshâk’ın Yakub ve Esav olmak üzere ikiz oğlu olur. Yakub ve çocukları Ken’an’da yaşamışlardır. Yakub’un oğullarından Yûsuf kardeşleri tarafından kıskanılarak bir kuyuya atılır. Yûsuf bir kervan tarafından kurtarılarak Mısır’a getirilir ve çeşitli olaylardan sonra Mısır’da yönetici olur (Tekvîn 37-50).

Daha sonra Firavun tarafından evlat edinilen Mûsâ sürüleri otlatıldığı bir gün Horev dağına varır. Mûsâ yanan çalılarını görür. Tanrı bu çalılar arasında Mûsâ'ya seslenir. Tanrı Mûsâ'dan İsrailoğulları'nı Firavun'un zulmünden kurtarmasını ister. Tanrı Mûsâ'nın kardeşi Harun'u da Mûsâ'ya yardım etmekle görevlendirir. Mûsâ Firavun'a gider. Firavun ilk önce şehirden çıkarılmalarına izin vermezse de daha sonra korkarak gerekli izni verir. Fakat pişman olarak ordusuyla peşlerinden gider. Kızıldeniz'de onlara yaklaşır. Bunun üzerine Mûsâ denizin sularını ikiye ayırarak oradan geçer. Firavun ve askerleri geçeceği sırada denizin suları tekrar birleşir. Firavun ve beraberindekiler ölürler. Bundan sonra 3 ay gibi bir sürede Sina Dağı'na gelirler. Orada Tanrı 10 emir gönderir ve İsrailoğulları bu emirlere uyacaklarına söz verirler. Böylelikle Tanrı ve İsrailoğulları arasındaki ahd başlamış olur (Gündüz, 2017, s. 351).

Mûsâ'nın ölünden sonra ise yerine Yuşa geçer. İsrailoğulları Yuşa ile birlikte Yuşa'nın ölümüyle birlikte İsrailoğullarının birliği bozulur. Kavmin birliğini sağlamak amacıyla Şoftim adı verilen Hâkimler ortaya çıksa da bunlarda birliği sağlayamazlar. Bu dağılma döneminden sonra Samuel peygamber olarak gelir. Saul'u kral olarak atar. Saul'un ölümünden sonra ise onun yerine Dâvûd geçer. Dâvûd döneminde İsrailoğulları refah bir döneme girmişlerdir. Dâvûd ölünce yerine oğlu Süleyman geçmiştir Süleyman'ın yerine geçen oğlu Yeroboam krallığı etkili şekilde yönetememiş bunun üzerine krallık Yahuda ve İsrail olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kuzeyde bulunan İsrail krallığı Asur kralı olan II. Sargon tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bir süre varlığını devam ettiren Yahuda krallığı ise Babil kralı Nebukadnezar tarafından yıkılmıştır. Nebukadnezar İsrailoğullarını sürgüne göndermiştir. Babil'e giden kavim uzun yıllar bir devlet kurup siyasi birliğini sağlayamamıştır. İranlıların Babil'i fethiyle birlikte baskıdan kurtulan İsrailoğullarına yönetici olarak Şeşbazar atanmıştır. İsrailoğulları daha sonra Ezra'nın etrafında birleşir. Ezra Tora'yı İsrail halkına tekrar okumaya başlar. Bu dönemde İsrailoğulları özerk duruma gelse de bir krallık oluşturamazlar. İsrailoğullarının siyasi birlikleri ise ancak 1948'de sağlanmıştır (Johnson, 2000, s. 39).

2.1.1.2. İnanç esasları

Yahudilikte belli başlı inanç esasları bulunmamaktadır. Sadece On Emir'de Allah'a iman konusu üzerinde durulur, diğer inanç esaslarına dair Tevrât'ta herhangi bir bilgiye ulaşılmamaktadır. Fakat zamanla insanlar belirli inanç esaslarına gerek duymuş ve 12. yüzyılla birlikte bu konu hakkında oluşumlara gidilmiştir. İlk olarak İskenderiyeli Philo 4 maddelik bir iman esası oluşturmuştur. Bundan sonra Saadya Gaon, Moşe Bin Maymon gibi isimler çalışmalar yapmıştır (Besalel, 2001, s. 41).

En çok kabul göreni ise Moşe Bin Maymon'un oluşturduğu maddelerdir. Genel olarak bakıldığında iman esaslarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1.Kâinatı ve varlıkları yaratan ve idare eden, her şeyi yapmış, yapan ve yapacak olan yaratıcıya inanırım.
- 2.Tek ve eşî olmayan, yalnızca bizim Tanrımız olan ve olacak olan yaratıcıya inanırım

3. Bedeni olmayan, dünyevi ilişkilerin kendisine atfedilemeyeceği, hiçbir benzeri olmayan yaratıcıya inanırım
4. İlk ve son olacak olan yaratıcıya inanırım
5. Yalnızca O'nun ibadet edilmeye layık olduğuna ve başka hiçbir şeyin bizim ibadetimize layık olmadığı yaratıcıya inanırım
6. Peygamberlerin bütün sözlerinin doğru olduğuna inanırım.
7. Efendimiz Mûsâ'nın peygamberliğinin doğru olduğuna ve hem kendisinden önce geçen ve hem de kendisinden sonra gelen peygamberlerin reisi olduğuna inanırım
8. Sahip olduğumuz Yasa'nın efendimiz Mûsâ'ya verilenle aynı şey olduğuna inanırım.
9. Tevrât'ın değiştirilmediğine ve yaratıcıdan bir başkasının da gönderilmediğine inanırım
10. Yaratıcının, emirlerinin yerine getirilmesini mükâfatlandırıldığını ve emirlerinin ihlal edilmesini de cezalandırdığına inanırım
11. Yaratıcının insanların bütün eylemlerini ve düşüncelerini bildiğine inanırım.
12. Mesih'in geleceğine inanırım ve gecikse de her gün onun geleceğini ümit ediyorum.
13. Yaradannın istediği bir tarihte, ölülerin dirileceğine inanırım Övgü daima ve sonsuza kadar onun ismine; onun hatırasınadır (Aydın, 2011, s. 42, 43).

“Yahudilikte Tanrı birdir, yaratılmamıştır, başlangıcı ve sonu yoktur, yücedir, her şeyi bilendir, bütün varlıkların Rabbidir. Âlemlerin yaratıcısı ve sahibi odur. Varlığına ve birliğine inanılan Tanrı görülmezdir, resim ve heykeli yapılamaz, tasvir edilemezdir. Ancak bununla birlikte ona yorulmak, güreşmek, dinlenmek gibi insani vasıflarda atfedilmektedir” (Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 367).

Yahudilikte peygamber tanrı ile insanlar arasındaki iletişimi sağlayan, insanlara tanrının buyruklarını ileten, gerek olduğu zaman gelecekle ilgili haberler veren, tanrının emir ve yasakları konusunda insanları uyaran bir nevi aracı konumundadır. Yahudiler peygamberi Nevi, Hozeh, Roeh gibi isimlerle de anmışlardır. Kabul edilen ilk peygamber İbrâhim son peygamber ise Malaki'dir (Gündüz, 2007, s. 45).

“Yahudilik inanç esaslarında melek inancına rastlanmamaktadır. Meleklerle ilgili net bir tavırda yoktur. Tarihin belli dönemlerinde meleklerle inandıklarına dair kanıtlara rastlansa da sonraki dönemlerde tekrar reddedilmişlerdir. Fakat sürgün döneminde net bir melek inancı olduğu göze çarpmaktadır” (Gündüz, 2007, s. 48).

“Ahiret inancı belirgin olmamakla birlikte bu inanca kanıt oluşturabilecek bazı kavramlar mevcuttur. Aden (cennet), Gehenna (cehennem) ve Şeol (bütün insanların öldükten sonra gidecekleri yer) gibi terimler bu inancı kanıtlar niteliktedir” (Gündüz, 2007, s. 51).

“Mesih Tanrı tarafından gönderilen ve İsrailoğullarını içinde buldukları müşkül durumlardan kurtaracak olan elçiye verilen sıfattır. Yahudiler Mesih’in er ya da geç geleceğine inanırlar. Gönderilecek olan bu Mesih’in Dâvûd soyundan olacağını belirtmektedirler” (Gündüz, 2007, s. 54).

“İsrailoğullarının seçilmişliği inancı ile Tanrı ile yapılan anlaşmadan ileri gelmektedir. Bu anlaşma tarihte birkaç kez tekrarlanmıştır. Son olarak Mûsâ ile yapılan anlaşmaya göre İsrailoğulları Tanrının buyruklarına uydukları sürece varlıkları devam edecektir. Bu anlaşmayı bozanlar ise cezalandırılacaktır” (Johnson, 2000, s. 38).

2.1.1.3. Peygamberleri ve diğer din önderleri

Yahudilikte etkin rol oynamış olan peygamberler ve bunların yanında bazı önderlere de rastlanmıştır. İlk peygamber İbrâhim son peygamber ise Malaki olmakla birlikte ara dönemde birçok peygambere rastlanmaktadır. Ayrıca peygamberler ve onlara ait bilgileri ihtiva eden Talmud’da toplam 55 peygamberin olduğu bilgisine yer verilmiştir. Bu peygamberlerden 7’si kadın 48’i ise erkektir. Belli bir sayı verilmesine rağmen peygamberlerin isimleri konusunda büyük çelişkiler yaşanmaktadır. Bununla birlikte genel kabul gören bazı peygamberler şunlardır: İbrâhim, İshâk, Ya’kub, Mûsâ, Harun, Yuşa, Pinhas, Yael, Elkanah, Eli, Samuel, Gad, Natan, David, Suleyman, İddo, Mihayihu, Ahiya, Yehu b. Hanani, Hiziel, Eliezer b. Dedo Hosea, Amos, Mika, Amoz, Eliya, Elişa, Yona, Yeşaya, Yoel, Nahum, Habakkuk, Tzefanya, Uriya, Yeremya, Hezekiel, Daniel, Baruh b. Neriya, Seraya b. Mahseya, Haggay, Zekeriya, Malaki’dır (Hasanov, 2014).

“Mûsâ peygamber sayılan bu isimler arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Hatta peygamberlerin Mûsâ’dan önceki peygamberler ve Mûsâ’dan sonraki peygamberler şeklinde tasnif edildiği görülmektedir” (Baselel, 2001, s. 14).

Peygamberlerin mevcut olmadığı ya da çeşitli sebeplerle boşluklar oluşan durumlarda otorite olarak Hâkimler ve Kralların mevcut olduğu görülmektedir. Bunlar din önderliği de yapmışlardır. Bunlardan en önemlileri şüphesiz Dâvûd, Süleyman ve Ezra’dır. Davut ve Süleyman İslamiyet’e göre peygamber olarak kabul edilmesine rağmen Yahudilikte sadece din önderi durumundadır (Alkan, 2000, s. 41).

2.1.1.4. Kutsal kitapları

“Yahudilikte kutsal kitap yazılı ve sözlü metinler olarak yer ayrılmaktadır. Yazılı metinlere bakıldığında 3 kitaptan oluştuğu görülmektedir. Bu kitaplar: Tora (Tevrât), Nebim (Nevim), ketuvim (Ketubim)’dir. Bu üç kitabına genellikle Tanah denilmektedir” (Johnson, 2000, s. 22).

Tora kendi içinde beş kitaptan oluşmaktadır. Bu kitap Mûsâ'ya verilmiştir ve dini esasları, kaideleri kapsamaktadır. Tora'nın birinci kitabı olan Tekvîn'de yaratılış konusu üzerinde durulmuştur. İkinci kitabı olan Çıkış'ta ise Mûsâ ve Firavun arasında geçenler anlatılmaktadır. Üçüncü kitap Levililer'de; yasaklar, evlilik, haram ve kâhinler gibi konular yer almaktadır. Dördüncü kitap Sayılar kitabıdır ve adından da anlaşılacağı Yahudilerin yaşadığı olaylardaki sayısal ifadeler mevcuttur. Beşinci kitap olan Tesniye'de ise şeriat kanunlarına ve Mûsâ'nın öğütlerine temaslarda bulunmaktadır. Nebim; toplamda sekiz kitaptan oluşmaktadır. Bu kitaplarda Peygamber ve diğer din önderlerinin dönemleri anlatılmaktadır. Kitaplar; Yeşu, Hâkimler, Samuel, Krallar, İşıya, Yeremya, Hezekiel, Oniki Peygamber, Hoşea, Yoel, Amos, Obadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Tsefanya, Haggay, Zekerya, Malaki adlı kitaplardan oluşmaktadır. Ketubim'de dokuz kitap bulunmaktadır. Bunlar Mezmurlar, Süleyman'ın Meselleri, Neşideler Neşidesi, Eyüp, Vaiz, Rut, Ester, Yeremya'nın Mersiyeleri, Daniel'dir (Arslantaş, 2008).

Yahudilerin genel inancına göre Tanrı yazılı metinleri tek başına göndermemiş yazılı metinlerin yorumu olan Talmut'u da göndermiştir. Yani Talmut Tora'nın yorumu mahiyetindedir. Talmut; Mişna ve Gemara olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Mişna Tora'nın hükümlerini yorumlarken, Gemara ise daha çok ahlaki konulara eğilmiştir (Baselel, 2001, s. 18).

2.1.2. Klâsik Türk Şirinde Yahudilik Unsurları

2.1.2.1. Din adamları

2.1.2.1.1. Haham

“İbrânîce ve Ârâmîce'de “bilge, yetenekli kişi” anlamlarına gelir. Terim olarak Tevrât ve Talmud üzerine gerekli eğitimi gördükten sonra belirli bir Yahudi cemaatine ruhanî önderlik yetkisini kazanmış kişi için kullanılan bir unvandır” (Demirci, 1997, s. 134).

Şu teng-nây-ı cihân içre Halvetî Mûsâ

Kamîşa girmege râzî Haham-zâde ile

Sünbül-Zâde Vehbî, Dîvân (Mfrd. 26\1).

“Şu cihanın kederli neyi Mûsâ'nın halvetine girebilmek için hahamzade ile kamîşa girmeye razıdır.”

2.1.2.2. Kuşlar

2.1.2.2.1. Selvâ

“Selvânın diğerk bir ismi bildircindir. Hz. Mûsâ, Firavun’un zulmünden kurtardığı İsrailoğullarını, Tih çölüne getirmiştir. Tanrı buraya denizden bildircin getiren bir rüzgâr göndermiştir. Halk durmadan bildircinleri toplayarak karınlarını doyummuştur” (Çölde Sayım, 11).

Halkın hayatını idame ettirebilmesi için aş olan bildircin yanı selvâ Klâsik Türk şirinde de kullanılan bir terimdir.

Edebiyatımızda bu kıssaya telmihen selvâ unsuruna yer verilmiştir. Bunun yanında menn tabiri de kullanılmaktadır. Menn kudret helvasıdır. Tanrı tarafından selvâ ile birlikte gönderilmiştir. Beyitlerde genellikle bu iki unsurun birlikte verildiği göze çarpmaktadır.

Vâ‘iz-i bed-gûya dâ‘im rîş-hand itmek gerek

Kim piyâz ehli olanlar menn ü selvâ istemez

Ravzî, Dîvân (G. 344/4).

“Dedikoducu vaize daima bıyık altından gülmek gerekir ki zaten piyaz ehli olanlar kudret helvasıyla bildircin istemezler.”

N‘ireyi kim soraruz kamu tih-i gafletdür

Arada Menn-ile selvâ durur ki oldı nihân

Ahmedî, Dîvân (K. 66/14).

“Nereyi sorarsak hepsi gaflet çölüdür, arada gizli olan kudret helvası ve bildircindir.”

2.1.2.3. Kutsal Kitaplar

2.1.2.3.1. Tivrât

Arapça bir isim olan Tivrât Yahudilerin kutsal kitabıdır. Bu kitap Hz. Mûsâ‘ya gönderilmiş, dört büyük kitaptan biridir. Müslüman ve Hristiyanlar tarafından da kutsal kitaplar arasında sayılmaktadır.

Tevrât'ın diğerk bir ismi ise Tora'dır. Tevrât; Tekvîn, Çıkış, Levililer Sayılar ve Tesniye olmak üzere beş ana bölümden oluşmaktadır. Yaratılıştan başlayarak Yahudilerin yaşadıklarını ve şeriat kanunlarını, yasakları barındırmaktadır.

Klâsik Türk edebiyatında şairlerin kutsal kitap olması hasebiyle Tevrât'tan sıkça bahsettiği göze çarpmaktadır.

Mushaf-ı 'ışkı umaram ben yine ihyâ idem

Nitekim Tevrât'ı yazdı zâyî' olmuşken Üzeyr

Behiştî, Dîvân (G. 139/4).

"Kur'an aşkını umarım ben yine canlandırabilirim. Nitekim Üzeyir'de kaybolmuşken Tevrât'ı yazdı."

Agyâra nükte açma lebûnden ki virmedi

Nutk-ı Mesîh fâyide Tevrât ehline

Sehâbî, Dîvân (G. 328/3).

"Yabancılara dudağından nükte açma ki Mesih'in konuşması Tevrât ehline fayda vermedi."

2.1.2.3.2. Zebûr

Zebûr; Tanrı tarafından Dâvûd peygambere gönderilen kutsal kitaptır. Zebûr'un kutsal kitap olduğu anlayışı İslamiyet'e aittir. Yahudiliğe ve Hristiyanlığa göre Dâvûd kraldır ve peygamberlik vasfı yoktur.

"Bununla birlikte bazı görüşlere göre Eski Ahit içerisinde yer alan Mezmurların Kur'an'da Dâvûd'a verildiği belirtilen Zebûr kanaati vardır" (Gündüz, 2017, s. 338). Bu kanaatler doğrultusunda Klâsik Türk şiirinde kutsal kitap olarak şairler tarafından telmihen kullanılmıştır.

Klâsik Türk edebiyatında ele alınış yönü Dâvûd peygambere gönderilmesidir. Beyitlere bakıldığında genellikle Dâvûd ismiyle birlikte kullanıldığı ve kutsal kitaplar arasında sayıldığı görülmektedir.

Başka meddâha ne hâcet sıfat-ı zâtına kim

Vâsıfın Mushaf u İncil u Zebûr u Tevrât

Nigârî, Dîvân (G. 72/3).

“Vasfın Mushaf, İncil, Zebûr, Tevrât iken zatının sıfatı için başka meddaha ne gerek var.”

2.1.2.4. Öne çıkan şahsiyetler

2.1.2.4.1. Câlût

“İsrailoğullarında Saul’un kral olduğu dönemde mücadele edilen kavimlerden birisinin reisidir. Kitâb-ı mukaddes’deki Filistîlerin komutanını Goliat’a Kur’an’da verilen isimdir. Zorba ve güçlü bir kral olan Câlût, Tâlût ve ordusuna karşı giriştiği bir savata Hz. Dâvûd tarafından öldürülmüştür” (Gündüz, 2017, s. 95). Klâsik Türk şiirinde Câlût, Dâvûd peygamberle birlikte ele alınarak şiirlerde konu edinirler. Aşağıda verilen şiirde Ahmedî Dâvûd ve Câlût’u telmihen birlikte kullanmıştır.

Ahmedî taht-ı hilâfetde ol ola Dâvud

Ki öldüre nefsini kim ol-durur aña Câlût

Ahmedî, Dîvân (G. 95/7).

“Ahmedî, hil’at tahtında Davûd ol ve nefsini öldür ki o sana Câlût olur.”

2.1.2.4.2. Firavun

“Firavun eski zamanlarda Mısır hükümdarlarına verilen genel bir unvandır. Tevrât’ta ilk olarak Hz. İbrâhim ile anılmaktadır. Daha sonrasında ise Hz. Yûsuf ve Hz. Mûsâ’nın kıssalarında adı geçmektedir” (Devellioğlu, 2012, s. 307). Klâsik Türk şiirinde ise yer alış şekli Mûsâ ve Kızıldenizi asa ile yarıp geçtikten sonra Hâmân ve Fir’avn’ın boğulmasından bahseder.

Ahd-i Atık’te Firavun unvanı ilk defa, Hz. İbrâhim’in karşılaştığı Mısır kralı için kullanılmaktadır Ken’ân diyarında kıtlık olunca Hz. Klâsik eşi Sâre ile birlikte Mısır’a gider. Firavun Hz. İbrâhim’in eşi Sâre’ye göz koyar ve onu sarayına aldırır; fakat başına felâketler gelince Sâre’yi tekrar Hz. İbrâhim’e teslim eder. Hz. İbrâhim’in Mısır’a ne zaman gittiği ve muhatap olduğu Firavun’un Mısır krallarından hangisi olduğu bilinmemektedir. (Harman, 1996, s. 118-121).

Edebiyatımızda Hz. Musâ ile olan kıssası şairlerin çokça şiirlerinde çokça yer verdiği hadiselerden biridir. Musâ, asa, Hâmân gibi kelimelerle birlikte kullanılmıştır.

Belâ gird-âbına salsun ‘adûñı nâ-bedîd itsün

Fenâ deryâsına gark eyleyen Fir’avn u Hâmânı

Bâkî, Dîvân (K. 14\36).

“Fir’avn ve Hâmân’ı yokluk deryasında boğan, bela girdabına salsın adını görünmez etsin.”

Leşker-i Fir’avn-veş gark itdi Nil’e encümi

Destine alup güneş zerrin ‘asâyı subh-dem

Zâtî, Dîvân (K. 31\5).

“Sabah vakti güneş gibi altından asayı eline alıp, cümlesini Fir’avn askerleri gibi Nil’de boğdu.”

2.1.2.4.3. Hâmân

“Hâmân, İran Kralı Ahaşveroş’un veziri olmuştur. Buna göre Hâmân, Yahudileri ortadan kaldırmak için planlar yapmış, bu konuda kraldan da izin almıştır. Yahudi asıllı olan kraliçe Ester’in karşı çıkmalarıyla başarıya ulaşamamıştır. Bu başarısızlık sonucu vezir Hâmân oğullarıyla birlikte asılmıştır” (Ester, 7, 9). Klâsik Türk şiirinde ise genellikle Firavun ile birlikte telmihen şiirlerde yer almaktadır.

Kur’ân’da da ismine rastlanan Hâmân’a edebiyatımızda Firavun ile olan bağlantısı ve kule yapmasıyla yer verilmiştir. Firavun Mûsâ’nın Tanrı’sına ulaşabilmek için Hâmân’a bir kule yapmasını emretmiştir. Bu kule tarh-ı hâmân olarak şiirlerde geçmektedir. Hâmân kibir ve hırsı temsil etmektedir.

Yed-i beyzâsını münkirolere ‘arz itse Mûsî’veş

Aña inkâr iden Fir’avn ile Hâmân’a ‘ışk eyle

Ravzî, Dîvân (K. 11/58).

“Mûsâ gibi beyaz elini inanmayanlara gösterince onu inkâr eden Firavun ve Hâmân’a aş eyle.”

Meger ey ehl-i dünyâ bu gurûr u bu enâniyyet

Size kalmış hemân Hâmân ile Kârûndan mîrâs

Mostarlı Ziyâî, Dîvân (G. 42/4).

“Ey dünya ehli bu gurur ve bencillik meğer size Hâmân ve Kârûn’dan kalmış.”

2.1.2.4.4. Hâm

Klâsik Türk edebiyatında adı geçen şahsiyetlerden birisi de Hâm’dır. Hâm; Nûh’un üç oğlundan birisi ve Ken’an’ın babasıdır. Nûh çiftçidir ve ilk bağı o yapmıştır. Şarap içip sarhoş olduğu bir günde Hâm onu çıplak olarak görmüş ve kardeşlerine anlatmıştır. Sam ve Yâfes bir örtü alarak babalarının üstünü örtmüşlerdir. Nûh ayıldıktan sonra Hâm’ın yaptığı şeyi anlayarak lanet Hâm’ın oğlu Ken’an’a lanet okumuştur. Tufandan sonra Hâm’ın birçok oğlu olmuştur. Sonraki zamanlarda Ken’an’ın soyundan gelenler çeşitli boylara ve dillere bölünmüştür (Tekvîn 9-10).

Hâm edebiyatta genellikle babası Nûh ve oğlu Ken’an ile anılmaktadır.

Eger olursa müfredde vukû-ı şirkete mâni’

Olur, cüz’î ‘âlem olsa misâl-i Nûh olur ya Hâm

Karamanlı Aynî, Dîvân (K. 45/26).

“Eğer yalnızlık ortaklığa engel olursa âlemin parçası ya Nûh örneği ya da Hâm olur.”

2.1.2.4.5. Havvâ

İbrânî mitolojisine bakıldığında Âdem için Tanrı’nın üç kadın yarattığı İlk ikisini başarısız olduğu, insanlığın annesi olarak görülen Hz. Havvâ’nın üçüncü olarak yaratıldığı belirtilmektedir. İlk yaratılan Lilith’in çöp ve tortudan, ikincisinin özü açıkça verilmemiş, üçüncüsünün ise Âdem’in kaburga veya kuyruk kısmından var edildiği İbrânî anlatımlarında mevcuttur (Eflatun, 2017, s. 75).

Bu yüzden ilk insanlar hatta tüm insanlığın ebeveyni olarak bilinirler. Özellikle Âdem ve Havvâ yedikleri yasak elma ile cennetten kovulmaları ile Klâsik Türk şiirinde yer edinmişlerdir.

Havvâ İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilikte ortak unsurlardan bir tanesidir. Yaratılışına dair farklı anlatımlara yer verilmiş olsa bile ilk yaratılan kadın figürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Klâsik edebiyatımızdaki şiirler incelendiğinde Havvâ unsurunun yaratılan ilk kadın olması, neslin devamını sağlaması, insanlığın annesi konumunda olması ve Âdem peygamberle olan kıssalarıyla yer aldığı göze çarpmaktadır.

Dest-i kudretle muhammer çil sabâhda tıyneti

Hubb ile îcâd olan Âdemle Havvâ bendedür

Mehmed Sıdkî, Dîvân (G. 84/6).

“Yaratılışı kırk sabahta kudret eliyle mayalanmış, güzellik ile yapılmış Âdem ve Havvâ bendedir.”

2.1.2.4.6. Kârûn

“Hz. Mûsâ’nın akrabalarından olan Kârûn Tevrât’ta Korah şeklinde anılmaktadır. Tevrât’a göre Korah, Mûsâ ve Hârûn’a beraberindeki 250 kişiyle başkaldırmıştır. Bu başkaldırının sonucunda Kârûn ve ona destek verenler Tanrının gazabına uğramışlar, toprak yarılarak mallarıyla birlikte yok olmuşlardır”(Çölde Sayım, 16). Klâsik Türk şiirinde yer alan bu şahıs günümüzde de bir “Kârûn kadar zengin olma” deyiminin ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir.

Bir rivayete göre çok zengin ama zalim ve cimri biriymiş. Allah kendisine öyle büyük servet verdiği halde zekât vermeyip servetiyle kibirlenirmiş. Sonunda Hz. Mûsâ’nın duası vasıtasıyla servetiyle birlikte yere geçmiştir. Önceleri fakir bir kişi imiş. Hz. Mûsâ ona ilm-i kimyâyı öğretmiş. Böylelikle çok zengin olmuş. Tefsirlerde İsrailiyâttan olmak üzere hakkında birçok rivayetler vardır (Pala, 2004, s. 258).

Kârûn, edebiyatımızda ilk olarak zenginliği yönüyle karşımıza çıkmaktadır. Kârûn ‘un zenginliğini göstermesi açısından önemli olan “Kârûn kadar zengin” deyimini dilimizde yangın olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında Kârûn’un zenginliği kadar cimriliği de ön plana çıkan özelliklerinden olmuş şairlerin beyitlerinde kendine yer bulmuştur (Devellioğlu, 2012, s. 565).

Zenginlik ve cimrilik kavramlarının yakışık bulduğu teşbihlerde ekseriyetle Kârûn mazmunu sıklıkla kullanılmaktadır.

Kârûn; Mûsâ, Hârûn, Firavun gibi isimlerle birlikte anılmaktadır. Şairler kıssalara telmih yaparken bu isimleri bir arada kullanmıştır.

Tılısm-ı şî'r açılıp genc-i 'ışk olalı 'ayân

Utandı yirlere geçdi defîne-i Kârûn

Âşık Çelebi, Dîvân (G. 65/4).

“Şiirin tılısmı açılıp aşkın hazinesi ortaya çikalı Kârûn'un hazinesi utancından yere geçti.”

Mangır yerine geçmez bir âdem ol perînûn

Çeşmüm gibi yolunda harc itse mâl-i Kârûn

Behiştî, Dîvân (G. 367/3).

“Bir adam o perinin yolunda gözüm gibi Kârûn'un hazinesini de harcasa mangır yerine bile geçmez.”

2.1.2.4.7. Yâfes

Yâfes Nûh'un oğullarından biridir. Tufandan sonra gemiden ilk olarak inen Hâm, Sâm ve Yâfes olmuştur. Nûh tufandan sonra çiftçilik yapmış ve ilk bağı o dikmiştir. Şarap içip çadırında çıplak kalan Nûh'un üzerini Sâm ile Yâfet birlikte örtmüşlerdir. Nûh uyandıktan sonra Sâm ve Yâfes için dua etmiştir. Tevrât'a göre Yâfes'in Gomer, Magog (Me'cûc), Maday, Yavan, Tubal, Meşek ve Tiras adlarında yedi oğlu vardır (Tekvîn, 7-9). Bu oğullardan birinin de Türklerin atası olarak anılması Klâsik Türk şiirinde yer edinmesini sağlayan unsurlar arasındadır.

“Edebiyatımızda Yâfes, Yecûc ve Mecûc'un babası olması ve Türklerin atası kabul edilmesi hasebiyle yer almaktadır. Yecûc ve Mecûc; Nûh'un oğlu Yâfes'in evladından iki kabilenin babası iki kardeşlerdir” (Onay, 2009, s. 487). Aynı zamanda Türklerin atası olarak da kabul edildiği bilinmektedir. Nûh'un görülmesini istemediği durumda görerek üzerini örtmesi ve lanet okuması ve Nûh'un gemisinden ilk inenlerden olması da Klâsik şiirde kendine yer bulan bir mazundur.

Saltanat da'vâsına 'ahdinde kim kâdir anun

Yâfes ile Nûha dekdür devlet-i ced-ber-cedi

Arpaemîni-zâde Sâmi, Dîvân (K. 22/6).

“Saltanat davasında kim yeminine muktedirse onun atadan oğula geçen devleti Yâfes ile Nûh'a denktir.”

2.1.2.5. Peygamberler

2.1.2.5.1. Âdem

Hz. Âdem dini geleneklerde genellikle yaratılan ilk insan olarak ve insanların babası\atası olarak kabul edilmektedir.

“İbrânî anlayışında ilk insan topraktan yaratılmış ve adına Âdem denilmiştir. Tanrı meleklerini yeryüzünden toprak getirmekle görevlendirmiştir. Âdem yaratılırken çeşitli bölgelerden getirilen bu topraklar kullanılmıştır. Yaratılan ilk insana Âdem isminin verilmesinin sebebi de yeryüzünden getirilen toprakla yaratıldığını belirtmektir” (Eflatun, 2017, s. 62).

Klâsik Türk edebiyatında Âdem peygamberin yaratılan ilk insan olması çerçevesinde yaklaşıldığı görülmektedir. Yaratılış hadisesi, Âdem peygamberin topraktan yaratılması, Havvâ ile ilgili kıssaları şairlerin rağbet ettiği konular arasında yer almaktadır.

Sabr u karâr u ‘akl alıcı bir perî imiş

Âdem sanurdum ol sanemi gerçi sûretâ

Bâkî, Dîvân (G. 10\2).

“Sabır, karar ve akıl alıcı bir peri imiş gerçi ben o put gibi güzel sevgilinin suretini Âdem sanırdım.”

2.1.2.5.2. Dânyâl

Dânyâl ile ilgili bilgiler Eski Ahit’in Daniel kitabında yer almaktadır. Bâbil sarayında yaşamış bir Yahudi peygamberidir; İsrâiloğulları’nın Yahuda kabilesinden ve kral zürriyetindedir. Yahuda kralı İsraililer arasından soylu gençleri saraya alarak 3 yıl boyunca eğitim vermiştir. Bu gençler arasında Dânyâl’da bulunmaktadır. Eğitimleri tamamlandıktan sonra Dânyâl ve beraberinde üç kişi daha kralın hizmetine atanmışlar ve Kral Koreş’in krallığının birinci yılına kadar sarayda kalmışlar. Kral Nebukadnessar’ın gördüğü bir düşü yorumlayan Dânyâl, Bâbil’e vali olarak atanmıştır. Sonraki zamanlarda birçok kralın düşünüy yorumlamıştır ve kendisi de çeşitli görüşlere sahiptir (Daniel, 1-12).

Dânyâl ile ilgili Kur’an’da herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte bazı eserlerde adından bahsedilmiştir.

Ecel derdine dermândan söz açmaz la‘lũñ öñinde

Görürse hattũñı hikmet kitâbın örter Dânyâl

Emrî, Dîvân (G. 198/3).

“Ecel derdine dermandan dudağının önünde bahsetmez. Eğer Dânyâl ayva tüylerini görürse hikmet kitabını örter.”

2.1.2.5.3. Dâvûd

Dâvûd İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlığın ortak unsurları arasında yer almaktadır. İslamiyet’e göre İsrailoğullarına gönderilmiş peygamberlerden biridir ve semavi kitaplardan birisi olan Zebûr ona indirilmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlığa bakıldığında ise peygamber olmadığı sadece kral olarak söz edildiği görülmektedir.

Ahd-i Atık’e göre Dâvûd, Efratlı İşay adında bir adamın oğludur. İşay’ın sekiz oğlu vardır. Dâvûd en küçükleridir. Üç büyük oğul Saul’un yanında savaşmaktadır. Davut ise babasının sürüsüne bakmaktadır. Bir gün İşay, oğlu Davut’tan cepheye erzak götürmesini istemiştir. Dâvûd erzakları bıraktıktan sonra ağabeylerinin yanına gitmiştir. Orada Golyat’la (Câlût) dövüşeceğini söylemiş ve sapanla Golyat’a meydan okumuştur. Elinde kılıç olmaksızın Golyat’ı yenmiştir. Saul Dâvûd’u ödülllenmiş fakat Dâvûd’un halktan gördüğü ilgiyi kıskanarak ona düşman kesilmiştir (1.Samuel 16-17-18).

Dâvûd yetmiş bir yaşında vefat etmiştir. Vefat etmeden önce yerine oğlu Süleyman kral olarak geçmiştir.

Dâvûd, Klâsik edebiyatta daha çok vasıfları ve peygamberliği ile ele alınmıştır. Sesinin güzelliği, demircilerin piri sayılması, Câlût ile savaşması ve onu yenmesi gibi unsular söz sanatlarıyla beraber beyitlerde yerini almıştır.

Ohıyalı Zebûr’ını Dâvûd

Kimse işitmedi böyle hoş esvât

Ahmedî, Dîvân (K. 11\46).

“Dâvûd Zebûr’unu okuyalı kimse böyle hoş ses işitmedi.”

Âvâzeyi bu ‘âleme Dâvûd gibi sal

Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş

Bâkî, Dîvân (G. 218/3).

“Şöhretini bu âleme tıpkı Dâvûd gibi sal. Baki kalan bu kubbe de hoş bir seda imiş.”

2.1.2.5.4. Eyyûb

Eyyûb Kur'ân'da peygamber olarak karşımıza çıkarken Kitâb-ı mukaddes'te Tanrı tarafından sınanmış varlıklı bir adam olarak yer almaktadır. Ayrıca Kitâb-ı mukaddes'te Eyyûb'un başından geçenleri anlatan aynı isimde bir bölümde mevcuttur. Uts bölgesinde yaşayan Eyyûb'un yedi oğlu üç kızı vardır. Bunun yanında yedi bin koyuna, üç bin deveye, beş yüz çift öküze, beş yüz çift eşeğe ve pek çok köleye sahiptir. Doğudaki insanların en zengini olmuştur (Eyüp 1).

Bir gün "Allah oğulları" (Ahd-i Atîk'te meleklerden bu şekilde bahsedilir). Kendilerini takdim etmek üzere rabbin huzuruna geldiklerinde şeytan da aralarına karışır. Rab şeytana, "Kulum Eyyûb'a iyice baktın mı? Çünkü dünyada onun gibisi yok; kâmil ve doğru adamdır; Allah'tan korkar ve kötülükten sakınır" deyince şeytan, Eyyûb'un servetini elinden almasından kaygı duyduğu için Allah'tan korktuğunu iddia eder. Bunun üzerine rab Eyyûb'u denemek için şeytana onu yoksullaştırma imkânı verir. Rabbin izniyle şeytan tarafından çocukları öldürülüp malları çalınmak ve telef edilmek suretiyle imtihana çekilen Eyyûb, şeytanın beklediğinin aksine bütün bu felâketleri büyük bir tevekkül ve teslimiyetle karşılayarak Allah'a secde eder ve "Anamın bağrından çıplak çıktım ve toprağın bağrına çıplak döneceğim; rab verdi ve rab aldı. Rabbin ismi mübarek olsun" der. Rab bunca musibetten sonra Eyyûb'un yine kemalini koruduğunu belirtince şeytan, "Evet, İnsan canı için nesi varsa verir; fakat şimdi elini uzat da onun kemiğine ve etine dokun ve yüzüne karşı sana lânet edecektir" diyerek bu konuda Eyyûb'u denemek için rabden izin alır. Daha sonra Eyyûb'un ayak tabanından tepesine kadar bütün vücudunda kötü çıbanlar çıkar. Eyyûb çıbanları kazımak için bir çömlek parçası alır ve küller içinde oturur. Onun bu durumuna çok üzülen karısı, "Sen hâlâ mı kemalini sıkı tutmaktasın? Allah'a lânet et de öl" der; fakat Eyyûb, "Ahmak karılardan biri nasıl söylerse sen öyle söyliyorsun. Nasıl? Allah'tan iyilik kabul edelim de kötülük kabul etmeyelim mi?" diye cevap verir ve Allah'a isyan etmez. Eyyûb'un bu halini duyan üç dostu yanına gelir. Eyyûb hastalığı uzayınca yakınmaya başlar. Tanrı'nın Eyyûb'e cevabıyla Eyyûb pişman olup tövbe eder Allah onu tekrar sağlığına kavuşturduğu gibi önceki malının iki katı kadar da servet verir. (Harman, 1995, s. 17).

Edebiyatımızda Eyyûb sabrın örneğidir. Şairler sevgilinin cevrine Eyyûb gibi sabrederler.

Niçe şabûr idi Eyyûb mübtelâ derde

Niçe hamûl idi Nûh benci gibi sultan

Osman Fazlî, Divân (G. 240\3).

"Derde tutulmuş olan Eyyûb nice sabır etti. Nûh, kendini beğenmiş sultana çok tahammül etti."

2.1.2.5.5. İbrâhim

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm tarafından en büyük ata ve temel referans noktası kabul edilen İbrâhim’le ilgili Tevrât’ta ve genel olarak Yahudi dinî literatüründe ayrıca Hristiyan kültürü ile Kur’ân-ı Kerîm ve sonraki İslâmî literatürde diğer birçok peygambere nisbetle daha geniş mâlûmat bulunmaktadır. Bilhassa Yahudi ve İslâm kaynaklarında İbrâhim hakkında tevhid inancını yerleştirmek üzere gösterdiği faaliyetler merkeze alınarak bilgi verilmiştir (Harman, 2000, s. 227-273).

Tevrât’a göre Hz. İbrâhim’e ilk vahiy Ur şehrinde gelmiştir. Tanrı İbrâhim’i peygamber olarak seçmiştir. Ulusunun uzun yıllar yaşayacağı müjdesi verilmiştir. Tevrât’a göre Ken’ân’a gitmesi istenmiştir. Nihayet İbrâhim, yetmiş beş yaşında iken Rabb’in emri üzerine eşi Sâre ve yeğeni Lût ile birlikte mallarını ve yanında çalışan insanları alarak Ken’ân’a gitmiş, burada kıtlık baş gösterince Mısır’a ulaşmıştır. Bir süre sonra da Sâre, Lût ve Sâre’nin câriyesi Hâcer’le birlikte Ken’ân’a dönmüştür. Burada serveti daha da artmıştır. Bundan sonra İbrâhim ile Lût birbirlerinden ayrılmışlardır. Fakat Ken’ân’a gelmesinden 10 yıl geçmesine rağmen çocuğu olmayan Sâre câriyesi Hâcer’i kocasına vermiştir. Hz. İbrâhim seksen altı yaşında iken İsmâil dünyaya gelir Klâsik doksan dokuz yaşına gelince kendisine Sâre’nin de bir çocuk doğuracağı müjdelendir, bütün Ken’ân onun soyundan gelenlere miras olarak vaad edilmiştir. Bu ahdin simgesi sünnet olmaktır. İbrâhim sünnet olduğunda doksan dokuz, İsmâil de on üç yaşındadır. Hz. İbrâhim 100, Sâre doksan yaşında iken İshâk doğar. Fakat İshâk’ın süttten kesilmesinin ardından kıskançlık duyguları kabaran Sâre’nin isteği ve Rabb’in emri üzerine İbrâhim, Hâcer ile İsmâil’i evden uzaklaştırır. İshâk büyüdüğünde İbrâhim’e onu kurban etmesi emredilmiş, İbrâhim oğlunu kurban etmek için götürmüşse de Rab onun yerine bir koç göndermiştir Sâre 127 yaşında, İbrâhim ise 175 yaşında vefat etmiştir (Tekvîn 11-25).

Hz İbrâhim Edebiyatta kıssaları ile anılmış, hilyelerde de ondan söz edilmiş hatta hakkında müstakil Halilnâme adı verilen eserler de yazılmıştır. Kur’ân’da yer alan Nemrut ile olan kıssası ve Kâbe’yi inşa etmesi şairlerin rağbet ettiği konulardan olmuştur.

Kullıguña her ki İbrahîm var ola Halîl

Bag olsun u gül-üstân âteş-i sûzân aña

Ahmedî, Dîvân (K. 6/63).

“Kulluğuna her İbrâhim Halîl olsun, yakıcı ateş ona bağ, gül bahçesi olsun.”

Hâne-i kalbüm eylesün termîm

Ka’be yapmak dilerse İbrâhîm

Bâkî, Dîvân (G. 342/1).

“İbrâhim Kâbe yapmak isterse eğer kalbimim hanesini onarsın.”

2.1.2.5.6. Mûsâ

“Mûsâ Sûryani dilinde tabut yahut sanduka demektir” (Onay, 2009, s. 336). İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden biridir. Aynı zamanda İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudiliğin ortak unsurları arasındadır. Bu üç din de Mûsâ’ya ait benzer bilgileri barındırsa bile bazı farklılıklarda mevcuttur.

Mûsâ’nın hayatı genel çerçevesiyle Eski Ahit’te anlatılır. Firavun’un kızının nehirde bulduğu Mûsâ’yı evlat edinmesi, büyütmesi, Mûsâ’nın Mısırlı birini öldürüp kuma gömmesi, Firavun’dan kaçması, Tanrı ile konuşması, Firavun’a gösterdiği mucizelerle İsrailoğullarını Mısır’dan çıkarması, denizin yarılmasıyla Firavun’un adamlarının sular altında kalması gibi olaylar çerçevesinde anlatılır.

Klâsik Türk edebiyatının beslendiği kaynaklara bakıldığında peygamber kıssalarının önemli bir yer tuttuğu göze çarpmaktadır. Mûsâ peygamberin kıssası da edebiyatımızda bolca kullanıla gelen kıssalardandır. Şairlerin çoğu Mûsâ peygambere ve ona ait olan bazı unsurlara şiirlerinde mazmun olarak yer vermiştir. Hz. Mûsâ en çok peygamberliği, Sina’da Tanrı ile söyleşmesi ve kıssalarda anlatılan mucizeleriyle beyitlerde kullanılmaktadır.

Klâsik Türk edebiyatında Hz. Mûsâ ile ilgili şu unsurlar bulunmaktadır: Yed-i Beyzâ, asâ, tecelli, Firavun, Tur-ı Sina, , Kelîm, Kelîmetullah, , nur, Eymen, Tîh, Dûvâzdeh çeşme.

Asâ

Mûsâ peygamber in asâsı beyitlerde sıkça rastlanan mazmunlar arasındadır. Asâ ejderha ve yılanı benzetilmek suretiyle anılmaktadır. Bunun yanında asânın yılanı dönüşmesi mucizesine telmihen sevgilinin saçını asâyâ benzetilmiştir.

İşkun kerâmetinde rakîbi helâk için

Zülfün Âsâ-yı Mûsa gibi ejdehâ kılam

Adlî, Dîvân (G. 92/2).

“Aşk kerametinde rakibi helak etmek için saçını Mûsâ’nın asâsı gibi ejderha kılayım.”

Kelîm, Kelîmetullah

Allah ile konuşmasından ötürü Mûsâ'ya verilen isimlerdir.

Ben Tûr-1 'ışka çıkmış-ıdum hâsıl-1 kelâm
Mûsî Kelîm ü dahı kelâm olmadın henüz

Vusûlî, Dîvân (G. 69-5).

“Ben aşkın Tûr'una çıkmıştım hasılı kelam Mûsâ Kelîm'in sözünden başka söz henüz olmadı.”

Tecelli

Allah'ın Tûr'da tecelli etmesiyle alakalı olarak şairler bu unsuru kullanmışlardır.

Eger Fir'avn-ı nefsi Nîl-i kahre gark eylersen
Tecellâ-yi cemâl-i Hakkı Mûsî-veş temennâ kıl

Zâtî, Dîvân (G. 817\3).

“Eğer nefsinin Firavun 'unu Nil'de boğmak istersen isen Hakk'ın yüzünün tecellisini tıpkı Mûsâ gibi iste.”

Tur-1 Sina

“İsrailoğulları Hz. Mûsâ ile kırk sene yol bulamayıp burada dolaşmışlar ve Hz. Mûsâ burada Allah ile konuşmuştur” (Devellioğlu, 2012, s. 1114).

Tûr-1 Mûsâ döymedi envâr-ı hüsnüñ tâbına
Hey ne taşdan yüregüm var imiş Allâh'um benüm

Âhî, Dîvân (G. 67/4).

“Mûsâ'nın Tûr'u bile güzellik ışığının parıltısına sabredemedi. Ey Allah'ım benim yüreğim ne taştanmış.”

Yed-i beyzâ

Tanrı Mûsâ peygamberden elini koynuna sokmasını ister. Mûsâ peygamber elini koynundan çıkarınca eli bembeyaz ve parlamaktadır. Beyaz el manasına gelen yed-i beyzâ Mûsâ peygamberin peygamberliğini kanıtlamak için gösterdiği mucizelerden birisidir.

Yed-i beyzâ edebiyatımızda Mûsâ peygamberin bu mucizesine telmih olarak kullanılmıştır. Bunun yanında sevgili yed-i beyza'ya benzetilmiştir.

Mâr ise 'adû biz yed-i beyzâ-yı Kelîmüz

Tûfân ise dünyâ gamı biz geştî-i Nûhuz

Bağdatlı Rûhî, Dîvân (K. 45/92).

“Düşman yılan ise biz Hz. Mûsâ'nın beyaz eliyiz. Dünya gamı tufan ise biz Hz. Nûh'un gemisiyiz.”

2.1.2.5.7. Nûh

Nûh'un babası Lemek'tir. Lemek Nûh'un doğmasından doğumundan sonra Lemek 595 yıl daha yaşamıştır. Lemek'in Nûh'tan başka oğulları ve kızları da olmuştur. Ama bunlar arasından Nûh Tanrı'dan lütuf bulmuştur. Nûh doğru bir insan, çağdaşları arasında kusursuz biridir. Tanrı'nın bütün buyruklarını yerine getirmiştir. Rab Nûh'a bir gemi yapmasını emretmiştir. Bunun yanında bütün ailesi ve her tür hayvan, kuş ve sürüngenden erkek ve dişi olmak üzere birer çift alarak gemiye binmesini buyurmuştur. Nûh burukları yerine getirip gemiye bindikten sonra yeryüzünde tufan kopmuştur. Rab insanlardan evcil hayvanlara, sürüngenlerden kuşlara dek bütün canlıları yok etmiş yeryüzündeki her şey silinip gitmiş sadece Nûh'la gemidekiler kalmışlardır. Kırk gün sonra Nûh yapmış olduğu geminin penceresini açmış, suların yeryüzünden çekilip çekilmediğini anlamak için güvercini göndermiştir. Birincide boş dönen güvercin ikinci sefer gönderildiğinde zeytin yaprağıyla geri dönmüştür. Tanrı Nûh'a gemiden inme buyruğu vermiştir. Nûh karaya çıkınca sunaklar yapmış ve ilk bağı dikmiştir. Nûh tufandan sonra üç yüz elli yıl daha yaşamıştır (Tekvîn, 5-9).

İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudiliğin ortak kavramlarından birisi olan Nûh peygamber ile ilgili bilgiler paralellik göstermektedir.

“Divan şiirinde gemi ve tufan birlikte anılmaktadır. Tufân aşğın gözyaşını andırır. Nûh da bu tufânda batmamaya çalışan aşğın ta kendisidir” (Pala, 2004, s. 361).

Nehciyâ bulmaga tûfân-ı hevâdan da necât

Hizmet-i pîr imiş ancak kişiye keşti-i Nûh

Nehcî, Dîvân (G. 86/7).

“Ey Nehci nefsin arzusunun tufanından kurtulmak için pire hizmet etmek ancak kişiye Nûh’un gemisi olur.”

Kulzüm-i ihsânı mevc-endâz olursa yek-nefes

Fülke-i gerdûn-ı âlem döner keşti-i Nûh’a

Haşmet, Dîvân (K. 13/5).

“İhsan denizi dehşetli bir dalga olursa âlemin gemisi tek nefeste Nûh’un gemisine döner.”

2.1.2.5.8. Ya’kûb

Hiz. İbrâhim’in torunu ve Hiz. İshâk’ın oğludur. Pir-i Ken’an olarak adlandırılır. Ya’kûb peygamberin lakabı İsrail’dir. Onun soyundan gelenler Benî İsrâîl olarak anılmıştır. Ya’kûb kardeşlerinin Yûsuf’u kuyuya atmalarından sonra onun hasretiyle “Beytü’l Ahzân” (hüzünler evi) denilen kulübesinde yıllarca ağlamış ve ağlamaktan gözleri kör olmuştur. Yıllar sonra oğlu Yûsuf, Bünyamin ile ona gömleğini göndermiş ve gözleri açılmıştır. İsrailiyattan bir rivayete göre Ya’kûb, Yûsuf’u daha doğduğu andan itibariyle çok severmiş. Ona sûtanne olması için bir kadın tutmuş. Ancak kadın Yûsuf’a sût verebilmek için kendi bebeğinden ayrılmış ve bebeğine sût vermemiş. Sonunda kadın Ya’kûb ile Yûsuf’un ayrılması için beddua etmiştir (Pala, 2004, s. 478).

Edebiyatımızda Ya’kûb hüzün kelimesi ile birlikte anılmaktadır. Yûsuf için ağlamaktan gözlerinin kör olması şiirlerde kendine yer bulmuştur. Bunun yanında âşık kendini Ya’kûb ile özdeşleştirir. Sevgilin özleminden âşıkta tıpkı Ya’kûb gibi ağlamaktan helak olmuştur.

Yûsuf’ı görmegile giryeden a’mâ oldı

Ey habîbüm seni görse nic’iderdi Ya’kûb

Behiştî, Dîvân (G. 38/4).

“Yûsuf’u görmediği için gözyaşından kör oldu. Ey sevgili Ya’kûb seni görseydi ne yapardı.”

2.1.2.5.9. Yûsuf

Mısır halkına peygamber olarak gönderilen Yûsuf, Ya’kûb Peygamber’in oğludur. Hepsî erkek on bir üvey ve Bünyamin adlı bir öz kardeşi vardır. Yûsuf

ve Bünyamin annelerini küçük yaşta kaybettikleri için babaları onlara diğer kardeşlerine nazaran daha fazla ilgi ve sevgi göstermektedir. Yûsuf, henüz çocukken rüyasında on bir yıldızı, güneşi ve ayı kendisine secde ederken görür. Babası, bu rüyayı Allah'ın Yûsuf'u peygamber seçeceğine ve ona rüya tabirini öğreteceğine yorumlar. Kıskançlık ve haset olmasından korktuğu için de bu rüyasını kardeşlerine anlatmamasını tembih eder. Üvey kardeşleri, babalarının Yûsuf'a daha fazla ilgi göstermesini kıskanarak ona kötülük etmeyi planlarlar. Onu gezinti bahanesiyle götürüp bir kuyuya atarlar (Uçar, 2016).

Sonraki süreçte Yûsuf'un bir kervanla Mısır'a gitmesi, orada köle olarak Mısır azizine satılması, zindana atılması, Firavun'un rüyasını yorumlamasıyla yüksek mevkilere gelmesi, yedi yıl süren bolluk ve kıtlık, kardeşlerininin erzak istemeye gelmesi, babası Ya'kub'a kavuşması gibi olaylar gerçekleşir.

Yûsuf peygamber edebiyatımızda güzelliğiyle ön plana çıkmıştır. Sevgili Yûsuf'a benzetilir. Bazen de Kur'an'da anlatılan Yûsuf ve Züleyha kıssasına değinildiği göze çarpmaktadır.

Mahbûbını 'âşık nice mümkündür unutmak

Ya'kûb ede mi Yûsuf-ı Ken'ân'ı ferâmûş

Beyânî, Dîvân (G. 392/2).

“Aşığın sevgilisini unutması mümkün mü? Ya'kûb Ken'an'ın Yûsuf'unu unutmuyor mu?”

2.1.2.6. Yahudiliğin isimlendirilmesi

2.1.2.6.1. İbrânî

İbrânî kelimesiyle genel manada kastedilen Yahudilerdir. Tevrât'ta ilk defa Hz. İbrâhim için kullanıldığı görülmektedir. Daha sonraları ise Hz. İbrâhim'in soyundan gelenler için kullanıla gelmiştir.

İsrailoğulları'nın tarihi Tevrât'a göre M.Ö 1750'lerde başlar. Tevrât'a göre, Yahudi kavminin başlangıcı İbrânîlerdir ve Yahudi dininin kurucusu İbrâhim (Abraham veya Abram) 'dir. Kuzey Sami kavimlerinin atası sayılan ve Hz. İbrâhim'in soyundan geldiği kabul edilen İbrânîler, kendilerini “Tanrı'nın seçilmiş kavmi” olarak görmüşlerdir. Bu halkın inancına göre Tanrı, Hz. İbrâhim'in kişiliğinde İsrailoğulları ile gerçekleştirdiği anlaşmayla onları yalnızca kendisine tapınmakla görevlendirmiştir (Kızıloğlu, 2012).

Edebiyatta karşımıza terim anlamı ile çıkmaktadır. Şairler genellikle Yahudilerden bahsederken kullanmaktadır.

Cümle ‘âlem medâyihûñ söyler

Kimi İbrânî kimi Süryânî

Ravzî, Dîvân (K. 9/48).

“Cümle âlem övgülerini söyler, bunlardan kimi İbrânî kimi ise Süryânî’dir.”

2.1.2.6.2. İsrâîl

İlk olarak Tekvîn’in otuz ikinci bölümünde karşımıza çıkan İsrâîl kelimesi Hz. Ya’kûb için kullanılmıştır. Tekvîn’de anlatılana göre, Ya’kûb, kardeşi Esav’dan ile barışmak için Ken’an’a dönmek üzere yola çıkmıştır. Gece karşısına çıkan bir kişi ile sabaha kadar gürleşmiş ve yenilemeyince, adamı bırakması karşılığında ondan kendisini kutsamasını istemiştir; o da Yâkub’a “Bundan sonra ismin Ya’kûb değil İsrâîl olacak demiştir. Gürleşirken Ya’kûb’un uyluk kemiği çıkmıştır. Bu sebeple İsrâîloğulları bugün bile uyluk kemiğinin üzerindeki siniri yemezler (Tekvîn, 32).

“Yâkub peygamberin diğeri adı ya da lakabı olan İsrâîl, Tevrât’ta ve Kur’an’da Yâkub soyunu (Bene Yisrael / Benî İsrâîl) ifade edecek şekilde kullanılmaktadır” (Gürkan, 2017).

Zulm-i rakîbe gerek tâkat-ı İsrâîli

Tâ ki zuhûr eyleye mu‘cize-i Mûsevî

Nigârî, Dîvân (G. 656/6).

“Mûsevî’nin mucizeleri ortaya çıkana kadar rakibin zulmüne İsrail takati gerek.”

2.1.2.6.3. Yahudi

Tanrı Yahve’nin seçilmiş halkı oldukları inancıyla kendilerini Mûsâ’nın şeriatına bağlı olarak gören ve Eski Ahit adı verilen literatürün kutsiyetine inanan kişilere Yahudi denilmiştir. Kur’an’da Yahudilerden Hâdû ismiyle bahsedilir. Yahudi isminin nereden geldiğiyle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bu ismin İsrailoğulları boylarından birisi olan Yahuda boyunun adından ya da tarihteki Yahuda devletinin isminden gelmiş olabileceği görüşleri vardır (Gündüz, 2017, s. 506, 507).

Edebiyatımızda farklı dini inançlara ait terimlere de yer verilmiştir. Yahudi kelimesi şiirlerde genellikle Yahûd, Yehûd, Yehûdî şeklinde kullanılmıştır.

Bir Yahûdi beçedür şanki çemen mülkinde

Ki şarar başına destâr-ı muza‘fer nergis

Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi, Dîvân (K. 28/11).

“Yeşillik mülkünde Yahudi sanki bir çocuktur ki başına nergisten sarı renkte bir sarık takar.”

Ol Yahûd dil-rübâ şem‘-i şeb-i deycürdur

Şarı dülbendi başında berķ urur şan nurdur

Celilî, Dîvân (G. 115/1).

“O gönül alan Yahudi karanlık gecenin mumudur. Başındaki sarı tülbendiyle yıldırım sanma o nurdur.”

2.1.2.7. Yahudiliğin inanç öğeleri

2.1.2.7.1. Kamış bayramı

“Hag-ha-sukkot olarak adlandırılan çardak bayramıdır. Yom Kipur’dan beş gün sonra kutlanır. Çölde dolaşan yılların hâtırasını yaşatmaktadır. Bu sebeple yedi gün süreyle kırlarda çadır ve çalı çırpı kulübelerde oturularak o günlerin canlandırılmasına çalışılır” (Erdem, 1992, s. 257)

Klâsik Türk şiirinde ele alınışı Yahudilerin bayramı olması hasebiyledir. Şairler diğer inançlardan da haberdardır.

Müselmânâne kurban olmadansa ıyd-ı Adhâda

Bizim ol şûh ile Fâzıl Kamış bayramımız vardı

Enderûnlu Fâzıl, Dîvân (Yılmaz, 2011)

“Ey Fazıl Kurban Bayramında Müslümanlar gibi kurban olmaksızın bizim o şuh güzel gibi Kamış Bayramımız vardı.”

2.1.2.7.2. Sebt günü

“Sebt kelimesinin İbrânîce’deki karşılığı şabattır. Şabat, yahudilerin cuma gün batımından cumartesi gün batımına kadar süren haftalık dinlenme gününü ifade eder. Tevrat’ta yer alan, Allah’ın yeri ve gökleri pazar ile cuma arasına denk gelen altı günde yarattığı, sonra işi bırakıp istirahate çekildiği inancıyla cumartesi günü çalışmak yasaklanmıştır” (Gürkan, 2009, s. 256).

Edebiyatımızda terim anlamıyla kullanılmıştır.

Defter-i a'mâle kılmayan deminde hayrı sebt

Bir Yahûdî gibidür kim işlemez eyyâm-ı sebt

Edirneli Nazmî, Dîvân (Mfrd. 31/1)

“Amel defterine zamanında hayr işlemeyenler cumartesi günü çalışmayan bir Yahudi gibidir.”

2.1.2.8. Yer ve mekân isimleri

2.1.2.8.1. Ken'an

Tevrât'ta çokça ismi geçen bölgelerden birisidir. Hz. Yakup'un memleketi olan Ken'an, Filistin'de Sayda, Sur dolayları ile Suriye'nin bir bölümünü içine alır. Nûh peygamberin oğullarından veya torunlarından olan “Ken'ân” adına izafeten bu ismi almıştır. Edebiyatta “pîr-i Ken'ân” ile Hz. Yakup, “mâh-ı Ken'ân veya şâh-ı Ken'an” ile de Hz. Yûsuf kastedilir (Pala, 2004, s. 266).

Bûy-ı pîrâhen revân itmiş nesîm-i subh ile

Andelîb-i pîr-i ışka Yûsuf-ı Kenân-ı gül

Münîrî, Dîvân (K. 22/7).

“Ken'an'ın gülü, aşkın pirinin bülbülü olan Yûsuf'un gömleğinin kokusu sabah rüzgârı ile geldi.”

Eyledim ba'zını ser-geşte-i sahrâ-yı cünûn

Ba'zını dağ-ı bülendâna çeküp kûh-Kenân

Nigârî, Dîvân (G. 544/5).

“Bazısının delilik sahrasında başını döndürdün, bazısını da yüksek dağdan çekip Ken'an'ın dağına getirdin.”

2.1.2.8.2. Kunişt

“Yahudilerin ibadet ettiği yer olan sinagog için kullanılır. Kunişt kelimesi yerine daha sonradan Arapçaya giren kenîse kelimesi kullanılmaya başlamıştır” (Arslantaş, 2008). Klâsik Türk edebiyatında kuniştin ibadet yeri olarak kullanıldığı görülmektedir.

Yaluñuz Kac be vü mescid degül zikrini Allahuñ

Künüşt-ile kilise dir dahı deyr-i mugân söyler

Ahmedî, Dîvân (K. 35\ 28).

“Allah zikrini sadece Kâbe ve mescit değil; havra ile kilise hatta Mecûsi tapınağı bile söyler.”

2.2. Hristiyanlık

2.2.1. Hristiyanlık ile İlgili Genel Bir Değerlendirme

Hristiyanlık Yahudiliğin yoğun olarak yaşandığı Filistin bölgesinde ortaya çıkmış bir dindir. Bu din günümüzde dünyanın dört bir yanına yayılmış ve geniş kitleleri etkisi altına almış durumdadır.

Hristiyanlık vahiy kaynaklı ve kutsal kitabı olan bir dindir. İsa Yahudiliğin egemen olduğu zamanda Mesih olduğunu iddia ederek ortaya çıkmıştır. Ahlaki yönden bozulmuş olan Yahudi toplumunda bazı Yahudi din adamları İsa'ya inanmış olsa da çoğu inanmamıştır. İsa'nın bu çıkışıyla çıkarları konusunda aksilikler yaşayan bir grup İsa'yı şikâyet etmişlerdir. Böylelikle Çarmıh olayı vukuu bulmuştur. İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra İsa'ya inanların sayısında artış olmuştur. Bu durum karşısında Roma ise günden güne baskısını arttırmıştır.

İsa'dan sonraki en önemli isim şüphesiz Pavlus'tur. Pavlus bugünkü Hristiyan öğretilerini oluşturan kişidir.

Hristiyanlıkta teslis inancı ön plandadır. Teslis Baba- Oğul- Kutsal Ruh unsurlarından oluşur. Baba ve Kutsal Ruh Tanrı'yı, Oğul da İsa'yı ifade etmektedir.

Tarihi süreçte birçok mezhebe sahip olan Hristiyanlık günümüzde Katolik, Protestan ve Ortodoks olmak üzere üç büyük mezhep üzerinden ilerlemektedir. Bu mezheplerin yanında küçük çaplı mezhep ve tarikatlar da mevcuttur.

2.2.1.1. Tarihi

Hristiyanlığın tarih sahnesine çıktığı dönemde Yahudilik egemen din olarak varlığını sürdürmüştür. Fakat Yahudilikte günden güne yaşanan bozulmalar insanlarda Mesih

beklentisini oluşturmuştur. Hz. İsa'nın böyle bir ortamda peygamber olduğunu iddia ederek ortaya çıkması ise Hristiyanlığın başlangıcı kabul edilmiştir.

Bozuk düzenden bunalan bazı Yahudi grupları İsa'nın çağrısına uyarak ona inanmaya başlamıştır. Böyle bir çıkış Roma İmparatorluğunca hoş karşılanmamış ve İsa çarmıha gerilmiştir. İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ona inanan insan sayısında ciddi bir artış gözlenmiştir. Roma imparatorluğu bu durumun önüne geçmek amacıyla baskı ve zulüm politikasına başlamıştır. Bu baskılarla artmasıyla Pavlus beraberinde inanların bulunduğu bir grupla Antakya'ya gelmiştir. Burada ilk kez Hristiyan ismini kullanmışlardır.

Milattan sonra 49'lu yıllarda anlaşmazlıkların ortaya çıkması sebebiyle ilk konsil olan Havariler konsili toplanmıştır. Bu konsilde Pavlus'un görüşlerine karşı çıkmıştır. Roma'da 64 yılında çıkan bir yangın bahane edilerek Hristiyanlara zulmün derecesi artırılmış; Hristiyanlığın önemli isimlerinden olan Pavlus ve Petrus öldürülmüştür. Bununla birlikte nice Hristiyan hapislere atılıp işkence görmüşlerdir. 313'te Roma İmparatorluğu Milan fermanını yayınlamıştır. Bu fermanla baskı politikasının yerini hoşgörü politikası almıştır. Rahat bir ortama kavuşan Hristiyanlık hızla yayılmaya başlamıştır. Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıklar günden güne artmıştır. Bu anlaşmazlıkların önüne geçmek amacıyla 325'te İznik'te bir konsil toplanmıştır. Fakat bu konsil de itilaflar giderilememiş, Konsil amacına ulaşmamıştır. Bu sebeple İmparator Theodos sadece Doğu piskoposlarının yer aldığı İstanbul Konsili'ni toplamıştır. İstanbul Konsili de tevhid anlayışından vazgeçilerek Teslis inancı kabul edilmiştir. İmparator II Theodos Efes'te bir konsil daha toplanmıştır. Bu konsilde İsa'nın Tanrı, Meryem'in ise Tanrı'nın annesi olduğu görüşüne yer verilmiştir. 449'da Efes'te ikinci bir konsil toplanmıştır. İsa'nın ilahi tabiatının insani tabiatını yok ettiği üzerinde durulmuştur. Bu görüşü kabul edenlere de Monofizit denilmiştir. Fakat kilise bu konsili de alınan kararları da kabul etmemiştir. 451'de Kadıköy Konsili toplanmıştır. Burada İsa'nın hem ilahi hem de insani yönünün olduğuna hükmedilmiştir. Ermeni, Süryani ve Kıpti'ler bu konsil de Monofizit görüşü benimseyerek konsilin kararlarına karşı çıkmışlardır. Bu durum çatışmaların daha da artmasına neden olmuştur (Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 433).

380 yılında Roma İmparatorluğu Hristiyanlığı resmi bir inanç olarak kabul etmişlerdir.

4. yüzyılda Vizigotlar, 5. yüzyılda Bulgarlar ve Franklar, 8. yüzyılda Saksonlar ve Avrupa ülkeleri, 9. yüzyılda Danimarkalılar, 10. yüzyılda ise Norveç, İzlanda ve İsveç Hristiyanlığı kabul etmiştir. Böylelikle Hristiyanlığı dünyanın dört bir tarafına yayılmıştır. Bu yayılma ayrılıkları da beraberinde getirmiştir. Roma kilisesine Katolik, Bizans kilisesine Ortodoks denilmiştir.

Şarlman'ın papa ve piskoposlara geniş haklar tanıması Ortaçağ'da devletle kilisenin arasının açılmasına sebep olmuştur. Roma kilisesinin yetkilerini kötüye kullanması

sonucuysa reform hareketleri başlamıştır. Böylece Hristiyanlık Monofizit, Katolik, Ortodoks, Protestan olmak üzere dört ana mezhebe ayrılmıştır.

2.2.1.2. İnanç esasları

“Hristiyan literatüründe inanç kavramının karşılığı olarak kullanılan temel kelime dogmadır: buna yakın anlamda confessio ve fides kelimeleri de kullanılır. İlk Hristiyanlar dogma terimini, "ilahi vahiy yoluyla gelen ve kilise tarafından doğru olarak tanımlanan öğreti " anlamında kullandılar” (Aydın, 2011, s. 345).

İnanç esaslarının neler olduğu konusunda uzun süre tartışılmıştır. 4. yüzyılda genel itibariyle bir inanç esasları oluşturulmuştur. Ancak bu esaslar konsillerde alınan kararlarla oluşturulmuş, kutsal kitapta yer almamıştır.

4.yüzyıla ait 12 maddelik havarilerin inanç sistemi şu şekildedir:

- Ben, Tanrı'ya, kudretli Baba'ya
  - Ve onun biricik oğlu Rab İsa'ya
  - Bakire Meryem'den ve Kutsal Ruh'tan doğmuş olduğuna
  - Pilatus zamanında çarmıha gerildiğine, öldüğüne ve gömüldüğüne
  - Üçüncü gün ölümler arasından dirildiğine
  - Göklere yükseldiğine
  - Baba'nın sağında oturduğuna
  - Oradan ölümleri ve dirileri yargılamak üzere ineceğine
  - Ve Kutsal Ruh'a
  - Kutsal Kilise'ye
  - Günahların bağışlanacağına
  - Ölümlerin dirileceğine, sonsuz hayata inanırım.
- (Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 451).

Hristiyan inanç sisteminin ana yapısını Baba, Oğul, Kutsal Ruh'tan oluşan teslis oluşturmaktadır. Tanrı; Baba kavramıyla karşılanmaktadır. Tanrı yaratıcı vasfıyla ön plana çıkar. Tek ve yücedir. Sonsuzdur. Her şeyin sahibi odur. Teslis'in ikinci kavramı olan Oğul ile İsa kastedilmektedir. İsa Tanrı'nın yeryüzündeki elçisidir. Tanrı'nın nurunu taşımaktadır. Tanrı'dan bir parçadır. Hatta İsa Tanrı'dan ayrı değildir. Teslis'in son unsuru Kutsal Ruh'tur. Kutsal ruh yapılan konsillerde tartışılan gelen bir konu olmuştur. En son alınan karara göre Kutsal Ruh'un da aslında tıpkı İsa gibi Tanrı'dan ayrı olmadığı görüşüne varılmıştır.

Hristiyanlıkta melek inancı da mevcuttur. Melekler sadece verilen görevleri yerine getirmek amacıyla yaratılmış belli bir forma sahip olmayan ruhlardır.

Hristiyanlığa göre İsa yalnızca tanrı değil aynı zamanda Mesih'tir. Buna göre Mesih, yeryüzünün sonuna doğru Dâvûd soyundan dünyaya gelecek ve ilahi krallığı başlatacak olan bir kraldır. İlk Hristiyanlar İsa'yı Mesih olarak kabul etmiş ve yeryüzünün sonunun geldiğine inanmışlardı. Fakat İsa'nın ölümünden itibaren beklenen kıyametin vuku bulmaması neticesinde Mesih'in ikinci gelişi doktrini benimsenmiş ve kıyametin gelecekteki bir tarihte gerçekleşeceği kabul edilmiştir. (Aydın, 2011, s. 347).

Hristiyanlıkta ahiret inancı mevcuttur. İsa'nın Mesih olarak tekrar gelmesinden sonra kıyamet kopacaktır. İnsanlar ölünce ilk mahkemede yargılanarak Araf'a gönderileceklerdir. Orada ikinci yargılanmaya kadar bekleyeceklerdir. Bu ikinci yargılanma sonucunda cennet veya cehenneme gönderileceklerdir.

2.2.1.3. Peygamberleri ve diğer önderleri

Hristiyanlık Eski Ahit'i de kabul ettiği için peygamberleri arasında bu kutsal kitapta geçen isimleri saymak mümkündür. Bunun yanında Hristiyanlık deyince akla gelen iki önemli isimden bahsetmekte fayda vardır.

Pavlus bugünkü Hristiyanlığın öğretilerinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Pavlus Tarsus'da Yahudi bir anne babanın çocuğu olarak MÖ. 8-9 yılları arasında doğmuştur. Eğitimini hem doğduğu yer olan Tarsus'ta hem de Kudüs'te tamamlamıştır. Kudüs'ten önceki eğitiminde İbrânice ve Kitab-ı mukaddes hakkında ciddi bir bilgiye sahip olur. Kudüs'te meşhur ferisi din bilgini Gameliel'in talebesi olmuştur. İsa sonrasında Hristiyanların Sanhedrin tarafından kovuşturulmalarında rol almış ve bunlardan biri için Şam'a giderken, İsa'yı gördüğünü söylediği bir vizyon sonucu olarak kendisinin Yahudi olmayanlara havari olarak tayin edildiğini ileri sürmüştür. Şam sonrası gittiği Arabistan'daki iki-üç yıllık inziva hayatından sonra önce Kudüs'e uğramış ve daha sonra Tarsus'a geri dönmüştür. Antakya'da Hristiyanların sayısının artması üzerine buraya gönderilmiş ve bundan sonra ölümüne kadar sürecek olan bir misyonerlik hayatı ortaya koymuştur MS. 65 yıllarında Roma'da çıkan yangından Hristiyanların sorumlu tutulmasının bir sonucu olarak öldürüldüğü söylenir (Aydın, 2011, s. 98).

İsa Yahudi bölgesindeki Beytlehem kasabasında doğmuştur. Yûsuf adında bir gencin nişanlısı olan Hz. Meryem Kutsal Ruh'tan gelen haberle İsa adında bir bebeğe gebe olduğunu öğrenir. Dönemin kralı Hirodes, gökbilimcilerim verdiği haberle iki yaşındaki bütün çocukları öldürme kararı alır. Meryem'in nişanlısı olan Yûsuf, düşünde gördüğü bir meleğin emriyle çocuk ve annesini gizlice Mısır'a götürür. Kral Hirodes'in ölümünden sonra Meryem ve Yûsuf İsa'yı alarak Mısır'dan Nasıra'ya dönmüşlerdir (Luka 2-3).

Hz. İsa Yahya tarafından vaftiz olunmak için Erden'e gelmiştir. Fakat Yahya İsa'nın yüce biri olduğunu düşünerek onu vaftiz etmekten kaçınmıştır. İsa vaftiz olmak için Ürdün nehrine girmiştir. Vaftiz olunca Ruh'ul-Kudüs güvercin şeklinde inerek, omuzları üzerine konmuştur. Gökten "Sen benim oğlumsun, senden razıyım" diye bir ses işitilmiştir (Yuhanna 3).

Hız. İsa ilk olarak Kefernahum kasabında tebliğ faaliyetine başlamış; ardından faaliyetlerini Nâsıra kentine gitmiştir. Daha sonraki süreçlerde hastaları iyileştirdiği, ölüleri dirilttiği, cinlilere yardım ettiği yönünde bilgiler mevcuttur. İsa bütün kent ve köyleri dolaşarak öğretilerini yaymıştır. On iki öğrencisi vardır ve bunlar daha sonra Havariler olarak adlandırılmıştır. Bu on iki öğrencinin adları şöyledir: Petrus, Andreas, Yakup, Yuhanna, Filipus, Bartalmay, Tomas, Matta, Alfay oğlu Yakup, Taday, Simun ve İsa'ya ihanet eden Yahuda İskariot. Yahuda'nın ihanetiyle İsa tutuklanmıştır. İsa tanrıyı inkâr etmesi suçuyla ölümlle cezalandırılmıştır. Çarmıha gerilmiştir. Gömüldükten sonrada asker tarafından mezarı beklenmiştir. İsa'nın on bir öğrencisi ise daha önce İsa'nın onlara bildirdiği Celile'deki dağa gitmişler ve İsa'yı orada görmüşler ve İsa'ya bağlılıklarını devam ettirmişler (Matta 1-28).

2.2.1.4. Kutsal kitapları

Hristiyan kutsal kitapları Eski Ahit ve Yeni Ahit'tir. Eski Ahit Yahudilerin kutsal kitabına bazı bölümler eklenerek oluşturulmuştur.

Yeni Ahit İsa'dan sonraki dönemde çeşitli yazarlar tarafından yazılmış olan Dört İncil, Resüllerin İşleri, Yirmi Bir Mektup ve Vahiy isimli kitaplar bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Eski Ahit ve Yeni Ahit Kitabı Mukaddes olarak adlandırılmıştır. Dört İncil: Matta İncili, Markos İncili, Luka İncili, Yuhanna İncili'dir. Elçilerin İşleri; 28 bölümden oluşmaktadır ve Hristiyanlığın yayılışı anlatılmaktadır. Mektuplar: Pavlus'un Mektubu, İbrânilere Mektup, Yakub'un Mektubu, Petrus'un Mektubu, Yuhanna'nın Mektupları'dır. Vahiy; 22 bölümden oluşur ve Yuhanna tarafından yazılmıştır (Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 465).

2.2.2. Klâsik Türk şiirindeki Hristiyanlık unsurları

2.2.2.1. Bitkiler

2.2.2.1.1. Menekşe

“Menekşe, yaygın olarak gizli erdem, güzellik ve tevazu simgesidir. Ayrıca, taç yaprakları İsa'nın yarasını hatırlattığı için şekil açısından da İsa'ya benzetilmesi söz konusudur” (Yıldız, 2017).

Klâsik Türk edebiyatında birçok çiçek yer almaktadır. Bu çiçeklerden birisi de şüphesiz menekşedir. Menekşe ile âşık arasında bir benzetme ilgisi kurulmuştur. Bunun yanında menekşe siyaha çalan mor rengiyle saçlarla ilişkilendirilmiştir.

Benefşe zimmîlertek nîl-gûn destâr sarılmış

Ne lazım zimmîler dirse bizümtek nâ-müselmândur

Hikmetî, Dîvân (K.280/16)

“ Menekşe Hristiyanlar gibi mavi bir sarık sarmış. Ne lızım Hritsiyanlar derse ki bizim gibi Müslüman değildir.”

2.2.2.2. Çeşitli nesnelere

2.2.2.2.1. Çelîpâ

“Haç, istavroz, salîb demektir. Hz. İsa'nın çarmıha çekilmesini temsil eden ağaç veya madenî remizdir. Hristiyanlara mahsustur. Bazı Hristiyan kızlarının küçük altın istavrozları gerdanlık gibi takındıkları, Ermenilerin sağ ellerinin baş ve şehadet parmakları arasındaki yumuşak yere bu remzi yaptırdıkları bilinmektedir” (Onay, 2009, s. 120).

Klâsik Türk edebiyatında haç, salîb ve çelîpâ sık sık kullanılan unsurlardır. Şiirlerde bu üç forma da rastlanmaktadır. Bu unsurun kullanıldığı alanlardan birisi içki meclisleridir. İçki meclislerinde görev alan meyhaneci çırağı haç takmaktadır.

Yanına alsun diyü kâfir gözün gamzeñ gibi

Girdiler şimdi çelîpâ şekline şemşirler

Bâkî, Dîvân (G. 104/3).

“ Kâfir gözü ve gamzesi gibi yanına alsın diye kılıçlar haç şekline girdiler.”

Ârızuñda ey sanem zülf-i perîşânuñ senüñ

Sanki su içre kilisâda komışlardur salîb

Mostarlı Ziyâî (G. 32/6).

“Ey put gibi sevgili yanağındaki dağınık saç sanki kilisede suyun içine konulmuş haçtır.”

Her bâr uçar gözümde o çâr-ebruvân ile

Ser-mâyedir o kâfire ol sûret-i salîb

Lebîb, Dîvân (G. 8/2).

“O dört kaş ile gözümünden her sıkıntı uçar. Haç sureti o kâfire sermayedir.”

Yanağı ka‘be ise zülfi çelîpâ mı degül

N’ola mihrâb-ısa ebrûsı lebi mey-kededür

Hecrî, Dîvân (G. 64/3).

“Yanağı Kâbe de zülfü haç mı değil; kaşları mihrap olsa ne var, dudağı meyhanedir.”

Deyr içinde zülfini zünnâr idüb ol muğbeçe

Baňa şundukça kadeğ üstine hâçın gösterür

Muhibbî, Dîvân (G. 649/2).

“O meyhaneci çırağı, kilisede saçını beline kuşak yapıp, bana kadeh sundukça, üstüne haçını gösterir.”

2.2.2.2.2. Ergânun

“Günümüzde org olarak bilinen ergânun genellikle kiliselerde kullanılmış bir müzik aletidir. Osmanlı döneminde birçok kilise olduğundan halkın org sesine yabancı olmadığı söylenebilir” (Bahadır, 2012). Ergânun özellikle sesinin yüksekliği sebebiyle şiirimize konu olmuştur. Şair ya da âşığın sesi artık ergânun sesini bastıracak kadar çok çıkmaktadır. Ahının sesi bastırılmaz olmuştur. Bunun yanında dünya kiliseye benzetilir ve kilise de kullanılan müzik aleti de ergânundur.

Ehl-i ‘aşka eşk-i hûnîndür şarâb-ı erguvân

Hem figân u nâledür her dem sadâ-yı erganun

Edirneli Nazmî, Dîvân (G. 4921/3).

“Aşk ehline erguvan şarabı kanlı gözyaşdır, orgun sesi ise aşk ehline her dem figan ve inlemedir.”

Bezm-i gamda nâya dem-sâz olalıdan sûz-ıla

Sâz olup beñzüm çalındı sînem oldı erganun

Hecrî, Dîvân (G. 114/2).

“Gam meclisinde aşkının ateşiyle neye arkadaş olduğumdan beri benzim sararıp delindi, saz oldu; göğsüm orga döndü.”

2.2.2.2.3. Nâkûs

“Arapça bir isim olan nâkûs Hristiyan kiliselerinde çalınan kulelere asılı büyük çanlara verilen isimdir” (Onay, 2009, s. 121). “Çan; ayinin önemli aşamalarını, saat başlarını, sevinci, yası haber verir; önemli olayları bildirir; ibadete çağırır. Hristiyanlıkta vaftiz, nikâh, ölüm gibi dinî törenlere eşlik eder. Hristiyan ve Budacı manastırlarında çan sesi günlük yaşamın düzenleyicisidir” (Selçuk, 2012, s. 38).

Edebiyatımızda çanın kullanımı farklı yönlerde olmuştur. Arapça bir kelime olan ceres çan kelimesini karşılamakla beraber daha çok hayvanların boynuna asılan çingırağı kastetmek amaçlı kullanılmıştır. Bazı örneklerde ceresin kilise çanı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Bununla birlikte çan kelimesini karşılayan derânın kullanımında karşımıza derâ-yi deyr ve derâ-yi kenîse tamlamaları çıkmaktadır. Bu tamlamalarla kilisedeki çanlar kastedilmiştir. Hristiyanların kiliselerinde kullanılan çanı belirtmek amacıyla genellikle nâkûs unsuru kullanılmıştır. Nâkûs şekli, sesi ve kilisede kullanılıyor olması hasebiyle beyitlerde çeşitli benzetme unsurlarıyla birlikte kullanıla gelmiştir.

Zikr-i hamdüñdür ki her milletden oldı âşikâr

Ka'be'den âvâz-ı hû büt-hânedan bâng-i ceres

Âhî, Dîvân (K. 1/2).

“Şükrün zikri her millete aşikar oldu. Ka'be'den Allah, puthaneden çan sesleri yükseldi.”

San sanemdür nigâr kûyî behişt

Çan çalar nâlem anda her sâ'at

Edirneli Nazmî, Dîvân (G. 1010/2).

“Sen resim kadar güzel olan sevgilin mahallesini cennet san. O puttur. İniltelerimde orada her saat çan çalar.”

Bir büt-ı tersâya meyl itdi dil-i âvâremiz

Çan gibi inler yatur bu sîne-i şad-pâremiz

Sabrî, Dîvân (Mfrd. 15/1).

“Serseri gönlümüz bir Hristiyan putuna meyletti, yüz parça olan sinemiz çan gibi inler.”

Gunûde bahtum uyanmaz kulagina çalsa

Derâ-yı çarhı Sirâfil sûrdan gayrı

Emrî, Dîvân (G. 569/2).

“Uyumuş bahtımın kulağına feleğin çanı da çalsa İsrâfil’in Sûr’undan gayrisına uyanmaz.”

Feryâd iderek kaldı gönül sînede sensüz

Mânende-i nâkûs ki büthânede kaldı

Âgâh, Dîvân (G. 347/3).

“Gönül feryat ederek sinede sensiz kaldı. Çana benzeyense puthanede kaldı.”

2.2.2.2.4. Zünnâr

Papazların bir alâmet olmak üzere bellerine bağladıkları uçları püsküllü örme kuşak olan zünnâr, günümüzdeki robdöşambırların kuşaklarına benzer. Bu kuşağı kullananlar, uçlarını aşağıya doğru sarkıtırlar ve en ucuna da haç asarlar. Bu kuşak evlenmemeye işaret eder. Divan şiirinde saça benzetilen zünnâr, tasavvufta kendini Allah’a adanmak, hizmet, sülûk ve riyâzet alâmetleridir (Pala 2004, s. 428).

Zünnâr hem Hristiyanların hem de Mecûsilerin ortak unsurudur. Edebiyatımızda sevgilin saçı ile zünnâr arasında ilişki kurulmuştur. Sevgilinin saçı zünnâra benzetilmiştir. Bunun yanında tasavvufî olarak Tanrı yolunda emin ve kararlı şekilde yürümek manasını da taşımaktadır.

Bir Firengî kâfir olduğıñ bilürdi ‘Avnîyâ

Belüñ ü boynunda zünnâr ü çelîpâyı gören

Avnî, Dîvân (G. 61\5).

“Ey Avnî; bir Avrupalımın kâfir olduğunu belinde kuşağını boynunda haçını gören herkes bilirdi.”

Râhib-i deyr-i ‘aşk olur her dem

Kâkülün târın eyleyen zünnâr

Beyânî, Dîvân (G. 85/4).

“Şair sevgilinin kâkülünün telini kuşak olarak bağlayanın her zaman aşk kilisesin rahibi olacağını anlatmaktadır.”

Fetîli şem'e zünnâr itdün ey tersâ-beçe benzer

Girüp dūd-ı siyâha mug gibidür nâr-ı nûrum var

Âşık Çelebi, Dîvân (G. 87\4).

“Ey Hristiyan çocuğu fitili muma kuşak ettin, tıpkı siyah dumana girmiş Mecûsi gibi nurumun ateşi var.”

2.2.2.3. Din adamları

2.2.2.3.1. Papaz

Kilisede görevli din adamına papaz denilmektedir. Aynı zamanda hizmetçi veya kilisede görevli hizmetli anlamına gelen minister kelimesi de papaz ile aynı anlamı taşımaktadır. Râhip; Hristiyanlık ve Budizm gibi dinsel geleneklerde, ayin ve ibadetleri yöneten din adamları sınıfı üyelerine verilen genel bir addır. Birçok dinsel gelenekte rahiplik, babadan oğula geçen bir sistemle ya da atamayla elde edilen bir görev olarak görülür (Gündüz, 2017, s. 390-410).

“Arapça rahip kelimesinin çoğulu olan ruhban, kelimesi ise İslami literatürde ibadetle meşgul olan, tevazu sahibi ve yumuşak huylu Hristiyan için kullanılan isimdir” (Gürkan, 2008, s. 204). Ruhbân sınıfı uzlete çekilerek tanrı için ibadette bulunurlar. Hayatları boyunca uymak zorunda oldukları birçok kural da mevcuttur.

Edebiyatımızda papaz unsurunun ele alınışı terim anlamıyla olmuştur. Din görevlisi boyutunda beyitlerde yer bulan papaz inanç farklılığı sebebiyle eleştirilere maruz kalmıştır.

Papazla aynı manada olan râhip kelimesine de beyitlerde yer verildiği göze çarpmaktadır. Çeşitli sanatlarla birlikte kullanılan râhip kimi zaman inancından şaşıp başka hallere bürünmektedir. Sevgilinin güzelliği karşısında büyülediği, ne yapacağını şaşırdığı da olmuştur.

Müslümânun biñinden yeg görürler

Ulular bir yüzi sarı pâpâzı

Edirneli Nazmî, Dîvân (G. 6292/4).

“Ulular bin tane Müslümandansa yüzü sarı bir papazı üstün görürler.”

Dâ'imâ 'uşşâkına cevri eylemezdi ol sanem

Fitne ta'lîm itmese ol Ermeni pâpâs ana

Ravzî, Dîvân (G. 4\4).

“ Eğer o Ermeni papaz ona fitne talimi ettirmeseydi, o sanem âşıklarına daima cefa etmezdi.”

Bir câm ile bir rahip kurtardı beni gamdan

'Âşıklara diñ anuñ düşünler ayağına

Behiştî, Dîvân (G. 459\3).

“Âşıklara söyleyin rahibin ayağına düşünler çünkü o beni gamdan bir kadehle kurtardı.”

Râhib-i deyr-i belâyuz biz riyâzet ehliyüz

Pîr-i 'aşkuz tekye-i gamda velâyet ehliyüz

Beyânî, Dîvân (K. 374/1).

“Bela kilisesindeki rahibin kanaat ehliyiz, gam tekkesinde ise aşkın piri ve velilik ehliyiz.”

Görindi ebr-i bahârî içinde kulle-i kûh

Siyâh şâlla deyr içre nitekim ruhbân

Bursalı Rahmî, Dîvân (K. 8/3).

“Dağın zirvesinin içinden bahar buLûtu ve nitekim kilise içinden de siyah şalla ruhban görüdü.”

2.2.2.3.2. Piskopos

Hristiyanlıkta, piskoposluk makamı kilise içerisindeki en üst makamdır ve bu makama erişebilmek için çeşitli vasıflara sahip olmanın yanı sıra bazı eğitimleri almış olmak gerekmektedir. Piskoposlar hem önemli görevlere hem de geniş yetkilere sahiptirler. Dolayısıyla bu makama erişmek dini sınıfa mensup herkes için çok önemlidir (Genç, 2013, s.).

Keşîşân zümresi içre nazar kıl piskopos n'eyler

Kolazıkda Koca Papas ile ruhbâna 'ışk eyle

Ravzî, Dîvân (K. 13\129).

“Keşiş zümresine bir bak ki piskopos ne yapıyor? Kolazık'ta koca papaz ile ruhbana aşk eyle.”

2.2.2.4. Hristiyanlığın çeşitli isimlendirmeleri

2.2.2.4.1. Nasârâ

Kur'an'ın nazil olduğu dönemlerde Arapların Hristiyanlar için kullandıkları isimdir. Nasârâ terimini kökeniyle ilişkili olarak bu terimin Arapça bir fiil kökünden ya da yer ismi olan Nâsîra'dan gelmiş olabileceği gibi çeşitli görüşler mevcuttur. Ancak bu terim büyük ihtimalle İsa öncesi dönemlerden İsa sonrası dönemlere kadar varlığını sürdürmüş olan Yahudi mezhebi Nasuraların ismiyle ilişkili olmalıdır (Gündüz, 2017, s. 361).

Nasârâ kelimesin edebiyatımızda Hristiyanları kastetmek amaçlı kullanıldığı görülmektedir.

Uzarsa savm-ı nasârâ gibi bürüdetümüz

Kömürlüğe o zemân cemre bî-şümâr düşer

Tırsî, Dîvân (G. 47\3).

“Hristiyanların orucu gibi soğuklarımız uzarsa o zaman kömürlüğe sayısız cemre düşer.”

Eyleyüp dînine ‘aklıncâ nasârâ hıdmet

Tâlib-i cennet olup eyler ümîd-i rahmet

Leylâ Hanım, Dîvân (TrkB. 1/7).

“Hristiyanlar akıllarınca dine hizmet ederler. Cennete talip olup, rahmet ümidi beklerler.”

2.2.2.4.2. Tersâ

“Putâ tapan, Hristiyan anlamına gelmektedir. Tasavvufta müşid-i kâmil için kullanılmaktadır. Kelime çok korkak manasına gelmektedir. Müridler, Allah'tan korkmaları gerektiği için bu adla anılmışlardır. Tersâ-beçe kelimesi de aynı anlama gelmektedir” (Pala, 2004, s. 451).

Bu unsur hem putperestlikte hem de Hristiyanlıkta karşımıza çıkmaktadır. Hangi inanışta kullanıldığını belirlemek amacıyla beyitlerin manasına bakılmalıdır. Klâsik edebiyatımızda

büt-i tersâ ve tersâ-beçe gibi çeşitli tamlamalar oluşturulmuştur. Bu tamlamalar sevgilinin güzelliğinden bahsedilirken kullanılmıştır.

Ol büt-i tersâ-beçe çünkim cefâya başlar

Ölürüz bu yolda biz yoldaşlar kardaşlar

Revânî, Dîvân (G. 47/1).

“Kardeşler biz bu yolda ölürüz çünkü o Hristiyan çocuğunun putu cefaya başladı.”

Firengî şabka geyer lâle dil-ber-i tersâ

Sanemler ile müzeyyen olup bu deyr-i cihân

Bursalı Rahmî, Dîvân (K. 8/10).

“Avrupalı şapka Hristiyan dilberi ise lale takar, cihan kilisesi putlarla bezenir.”

Câm-ı mey nûş idelüm ey büt-i tersâ beri gel

Görmek istersen eger sen de bizüm bayram

Ravzî, Dîvân (G. 603/2).

“Ey Hristiyan putu eğer sende bizim bayramımızı görmek istersen beri gel bir şarap kadehi yudumlayalım.”

2.2.2.5. Kutsal kitaplar

2.2.2.5.1. İncil

Hristiyanlığın kutsal kitabı olan ve "müjde" anlamına gelen "İncil"; Yunanca "Evangelion" sözcüğünden türetilmiş olan "Evangile"nin Arapçalaştırılmış halidir. Başlıca özelliği; Yahudilerin ya da Müslümanların kutsal kitapları gibi Tanrı tarafından söylenip yazdırılmamış aksine, Hazreti İsa'nın tutumunu, yaşamını ve sözlerini saptamak için insanlarca yazılmış olmasıdır. Altmış aşkın İncil varsa da Katolik Kilisesi bunlardan dördünü kabul etmiştir: Matta, Markos, Luka ve Yuhanna. Bu İncillerin dördü birden "Evangile" adıyla anılır. Bu dört kitaba "Peygamberlerin İşleri" ile "Aziz Pavlus"a ait 21 mektup ve "Aziz Yuhanna'nın Vahyi" bölümlerinin de eklenmesiyle kutsal kitap "Yeni Antlaşma" ya da "Ahd-i Cedit" adını alır ve toplam 27 kutsal metinden oluşur (Armutak, 2008).

İncil unsuru daha çok dört semavi kitaptan birisi olması hasebiyle beyitlerde yer edinmiştir. Daha çok İsa, Meryem, Mesih gibi kelimelerle kullanılır. Bunun yanında divan

şiiirinde kutsal kitaplardan sadece Kur'an'ın orijinalliğini koruduğu görüşü hâkimdir. Bu sebeple şairler İncil'den tahrif edilmişliğiyle bahsederler.

San sûre-i İncil idi hattun ki yazıldı

Göstermek için la'l-i lebün mu'ciz-i İsa

Adli, Dîvân (G. 5/3).

“Sen yazılanı İncil'in suresi san o sevgilinin ayva tüyler idi. İsa'nın vecizleri de dudağının kırmızısını göstermek içindi.”

2.2.2.6. Mekânlar

2.2.2.6.1. Deyr

“Arapça bir isim olan deyr, manastır, kilise, insanlık âlemi ve mecazen de meyhane manasına gelmektedir” (Develioğlu, 2012, s. 207).

Edebiyatımızda çokça kullanılan deyr, Hristiyanların ibadethanesi olmasının yanında mecazi olarak sevgilinin bulunduğu mekan olarak karşımıza çıkmaktadır. Sevgili âşığa çektirdiği cefa ile adeta bir Hristiyan güzelidir.

Beyitlerde göze çarpan pir-i deyr tamlaması önemlidir. Meyhaneci olarak benzetme yoluyla kurulan bir tamlamadır.

Der-i deyr üzre subh u şâm çanlar çalınur sanman

Bilüp yıkılacağıın mâtem eylerler kilisâya

Âşık Çelebi, Dîvân (K. 13/15).

“Kilisenin kapısı üzerinde sabah ve akşam çanlar çalınır sanmayın, kilise yıkılacağını bilir ve mâtem eder.”

Ne taşlar başdı seng-endâz-ı âhum deyr-i gerdûna

Düşen altun kayalardur degül vakt-i seher kevkeb

Bâkî, Dîvân (G. 17/4).

“Felek kilisesine ahımın dokunaklı sözleri ne taşlar attı. Seher vakti düşenler yıldız değil altından kayalardır.”

2.2.2.6.2. Kilisâ câmii

Kiliseden bozma câmilere kilisâ câmii denilmiştir.

Edebiyatımızda bu sonradan dönüştürülen yapılarla ilgili beyitler mevcuttur.

Kaşların ben doğru sandum secde kıldum sehv imiş

K'eğrilik olmamağ olmaz kâfirî mihrâbda

Vasfi, Dîvân (G. 78\2).

“Ben kaşlarını doğru sandım ve secde kıldım ama yanlış imiş, zaten sonradan camiye dönüştürülen kâfir mihrabında eğriliğin olmadığı olmaz.”

2.2.2.6.3. Kilise

“Kilise Hristiyan geleneğinde hem kutsal mekânı yani tapınağı, hem de yerel ya da evrensel Hristiyan toplumunu veya Hristiyanlıktaki çeşitli akımları ifade eden terimdir. Yeni Ahit, organik bir toplum olarak kiliseyi, “Yeni İsrail” şeklinde İsa Mesih’in kurduğunu ifade eder” (Gündüz, 2017, s. 285).

Klâsik Türk edebiyatını varlığını sürdürdüğü çevreden soyut düşünmek mümkün değildir. Bu edebiyatının hüküm sürdüğü coğrafya ise farklı unsurları bir arada yaşatan bir bölgedir. Farklı din ve mezhepler, ırklar bu coğrafyada mevcuttur. İşte böyle bir ortamda gelişen edebiyat çevresindeki farklı kavramlara da ister istemez yer vermiştir. Kilise bu kavramlardan bir tanesidir. Hristiyan toplumunun kutsal mekânı olarak beyitlerde kullanıla gelmiştir. Kimi zaman Müslüman olmayanlardan bahsedilirken kullanılan kilise kimi zamansa sevgilinin mekânı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ka‘be hakkı ol Firenk oğlanı kiblem olmasa

Kâfirem ger bir kadem bassam kilisâdan yana

Âhî, Dîvân (G. 7\4).

“Kâbe hakkı için o Avrupalı oğlan kiblem olmasa, eğer kiliseden yana bir adım atarsam kâfir olayım.”

Sen nigâruñ nakşı ile kim Mûsâvver olmaya

Kâfir olsun iy sanem varın kilîsâdan yana

Edirneli Nazmî, Dîvân (G. 308\2).

“Ey put gibi güzel sevgili kim senin resimlerini nakşıyla süslenmediyse kiliseden yana gidince kâfir olsun.”

2.2.2.6.4. Savma’a

“Savma’a ibadet yeri, tekke, özel tapınak manasındadır. Nasârâ rahiplerinin halkla bağlantısının kesilmesi ve inzivası için tesis edilmiş olan hücredir” (Devellioğlu, 2012, s. 1077).

Edebiyatımızda sıkça kullanılan gelen bu unsur genellikle karşılaştırma amacıyla beyitlerde yer bulmuştur. Rind- zahit, âşık –rakip, Müslüman- gayrimüslim bu karşılaştırmanın temelinde yer alır.

Sûfiye zühd için nola virilse savma’a

Mey-hâne rind-i bâde-keşün hânkâhıdır

Revânî, Dîvân (G. 108/3).

“Sofiyeye züht için tapınak verilse ne olur, meyhane zaten şarap-keş rindin tekkesidir.”

Ol şâh-ı hüsni görelî zühhâd-ı savma’a

Her biri boynı bağlu kul oldı rızâyile

Nev’i-zâde Atâyî, Dîvân (G. 219/4).

“Tapınağın zahitleri güzellik şahını gördükten beri her biri kendi rızası ile boynu bağlı bir kul oldu.”

2.2.2.7. Peygamberler ve diğer şahsiyetler

2.2.2.7.1. Ebrehe

Divan şiirinde adı az geçen tarihî şahsiyetlerden biri de Ebrehe’dir. Bilindiği gibi Ebrehe, tarihte Fil Vak’ası olarak bilinen olayın kahramanlarından biridir. Mutaassıp bir Hristiyan olan Ebrehe, Habeşî’dir. Yemen’e vali olduktan sonra Kulles adında muhteşem bir kilise yaptırarak Arapların kutsal saydıkları Kâbe

yerine bu kiliseyi tavaf etmelerini istemiştir. Fakat bunda muvaffak olamayınca Mekke'ye saldırarak Ka'be'yi yıkmak istemiştir. Kur'ân-ı Kerim'de de anlatıldığına göre Ka'be'ye saldıracağı sırada ebâbil adı verilen kuşlar tarafından ordusunun tepesine taş yağdırılarak bozguna uğratılmıştır (Yazır, 1995, s. 37-141).

Klâsik Türk şiirinin kaynaklarının önemli bir kısmını tarihi ve efsanevi şahsiyetler oluşturmaktadır. Ebrehe adından bahsedilen önemli şahsiyetlerden biridir. Beyitlerde genellikle Fil Vak'ası ile anılmaktadır. Ebâbil, taş, Kâbe gibi kelimelerle birlikte kullanılmıştır.

Dil ka'besini yakma sakın oluruz âhir

Biz Ebrehe-i düşmene çün tayı-ı ebâbil

Lebîb, Dîvân (G. 89/2).

“Sakın Gönül Kâbe'sini yıkma sonumuz olur, biz düşman Ebrehe'ye ebabil kuşlarıyız.”

Câhilân erbâb-ı 'ilm ü fazlı taqdîr eylemez

Ebrehe-sab'ân Beytu'l-lâhî ta'mîr eylemez

Mehmed Şâkir, Dîvân (G. 67/1).

“Cahiller ilim ve kerem erbabını takdir etmez. Ebrehe Allah'ın evini tamir etmez.”

2.2.2.7.2. İsâ

İsâ peygamber İsrailoğullarına gönderilen son peygamberdir. Kendisine kutsal kitap olarak İncil gönderilmiştir.

İsâ Kral Hirodes zamanında Beytlehem kentinde doğmuştur. İsâ doğduktan sonra bazı yıldızbilimciler Yerusâlim'e gelerek İsâ'nın yıldızını gördüklerini ve ona tapınmak istediklerini söylemişlerdir. Yıldızbilimciler yola çıkarak çocuğun bulunduğu eve varmışlardır. Eve girince ona tapınmaya başlamışlardır. Yıldızbilimciler gittikten sonra Rabb'in meleği rüyada Yûsuf'a görünerek İsâ ve Meyem'i alarak Mısır'a kaçmasını söylemiştir. Kral Hirodes ise İsâ'yı aratmış ve iki yaşından küçük bütün erkek çocuklarını öldürtmüştür. Hirodes öldükten sonra melek tekrar Yûsuf'a gelerek İsrail'e dönmelerini bildirmiştir. Yûsuf İsrail'e varınca Nasıra denilen kente yerleşmiştir. İsâ vaftiz olduktan sonra gökler ona açılmıştır ve Tanrı'nın ruhu güvercin gibi üzerine konmuş ve “Oğlum budur” demiştir. Celile ve Kefarnahum'da türlü hastalıklara yakananları, acı çekenleri, cüzzamlıları, cinlileri, felçlileri, saralıları İsâ'ya getirmişlerdir. İsâ bunların hepsini iyileştirmiştir. İsâ bütün kent ve köyleri dolaşarak öğretisini yaymıştır. On iki öğrencisine kötü ruhlar üzerinde yetki vermiştir. Bu on iki öğrencinin adları şöyledir: Petrus, Andreas, Yakup, Yuhanna, Filipus, Bartalmay, Tomas, Matta, Alfay oğlu Yakup, Taday,

Simun ve İsa'ya ihanet eden Yahuda İskariot. Yahuda başkâhine giderek İsa'yı ele verme karşılığında otuz gümüş tartıp almıştır. Yahuda yanına eli sopa ve kılıçlı olan halkın ileri gelenlerini alarak İsa'yı tutuklatmıştır. İsa tanrıyı inkâr etmesi suçuyla ölümle cezalandırılmıştır. Çarmıha gerilmiştir. Gömüldükten sonrada asker tarafından mezarı beklenmiştir. İsa'nın on bir öğrencisi ise daha önce İsa'nın onlara bildirdiği Celile'deki dağa gitmişler ve İsa'yı orada görünce ona tapınmışlar (Matta, 1-28).

İsa peygamber İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlıkta ortak unsurdur. Bu üç dinde Hz. İsa'nın varlığı ve mucizelerini kabul etmektedir. Hz. İsa hakkında, Kur'an'da 22 yerde geniş bilgi verilmiştir.

Klâsik edebiyatımızda da oldukça geniş yere sahip olan İsa peygamber gerek hayatı hakkındaki rivayetler gerek mucizeleriyle nerdeyse bütün şairler tarafından beyitlerde kullanıla gelmiş bir unsur olmuştur. Bunun yanında Hz İsa ile birlikte birçok farklı unsurda oluşmuştur. İsa için Mesih, Mesihâ, Rûhullah, İbn-i Meryem gibi unvanlar kullanılmıştır.

Babasız olarak doğması

Gerek Kur'an'da gerekse İncil'de Hz. İsa'nın babasız olarak doğduğu yönünde çeşitli bilgiler mevcuttur. Meryem ibadet ederken Tanrının meleği (Cebrail) gelerek Meryem'e doğru üfleyerek oradan uzaklaşmıştır. Meryem hamile kalmıştır. Edebiyatımızda bu hadiseye çokça yer verilmiştir. İsa ve Meryem'e aynı beyitte yer verilerek benzetmeler aracılığıyla anlatımlar meydana gelmiştir (Onay, 2009, s. 251).

Gülgonca Meryemdir meger kim nefh-i rûh etmiş eser

Bülbüller açmış bâl ü per çün Cebreîl-i zinde-dem

Şeyh Galib, Dîvân (K. 19\7).

“Meryem gül goncasıdır megerki ruhun üflenışinden iz kalmış, bülbüller Cebrail'in güçlü nefesiyle kanat açmış.”

Çamurdan kuşlara nefesle can vermesi ve ölüleri diriltmesi

Hz İsa'nın hastaları iyileştirmesinin yanında önemli bir mucizesi de ölüleri diriltmesidir. İncil'de birçok kez karşımıza İsa peygamberin mezar, sinagog ya da tabutta olan çeşitli ölüleri dirilttiği yönünde örnekler çıkmaktadır.

Hz. İsa'ya verilen ve divan şairleri tarafından en çok üzerinde durulan mucize insanları diriltme mucizesidir. Divan şiirimizin altı yüz yıllık örnekleri incelendiğinde, bütün şark edebiyatlarında olduğu gibi, divan şiirinde de Hz.

Cebrail'in nefhi ve Hz. İsa'nın ölümleri diriltme mucizesinin bir mazmun olarak sıklıkla kullanıldığı görülecektir (Koçin, 2009, s. 49). Şairler özellikle sevgiliyi Hz. İsa'ya benzeterek can verme mucizesine telmihte bulunmuşlardır.

Hız. İsa'nın mucizelerinden birisi de çamurdan kuş suretleri yapıp onlara üfleyerek can vermesidir. İncil'de rastlayamadığımız fakat Kur'an'ın Al-i İmrân suresinde yer verilen bu mucizeye divan şairleri de yer vermişler. Özellikle sevgili ile İsa peygamber arasında benzetmeler kurulmuştur. Sevgilini dudağı da tıpkı İsa Peygamber gibi aşığa can verir (Onay, 2009, s. 250).

Lîk ümmîdim budur kim Lûtf u ihsânın hemân

Erişir ihyâ-yı âmâle dem-i İsa gibi

Nedîm Divânı (K. 17/48).

“Lakin ümidim budur ki lütuf ve ihsanım hemen yetişir ve İsa'nın nefesi gibi ölümleri diriltir.”

Çarmıha gerildikten sonra göğe yükselmesi

“İncil'e göre Hz. İsa çarmıha gerildikten sonra gömülmüş ve 3 gün sonra da tekrar diriltirmiştir” (Matta 26). “Kur'an'a göre ise Hz. İsa zaten hiç öldürülmemiş, onun yerine başka birisi öldürülmüş insanlara öldürülen kişi İsa peygamber suretiyle gösterilmiştir” (Nisâ, 157).

Klâsik edebiyatımızda çarmıha gerilme ve göğe yükselme şairlerin ilgisini çeken hadiseler arasındadır. Şairler İsa peygamberin ruh olarak mı yoksa ruh-beden olarak mı göğe çekildiği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Kimi şairler beyitlerinde ruh olarak göğe çekildiğini öne sürerken kimi şairler de ruh ve beden şeklinde çekildiğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte İsa peygamberin göğün dördüncü katına kadar yükseldiği görüşü de mevcuttur.

Derd ü ğam için çarhda 'İsa'ya devâ sor

Ey nâle var eflâke çık ol mâhı seversen

Âhî, Divân (G. 51\4).

“Ey inilti o ay gibi olanı seversen var feleğe çık, felekte dert ve gam için İsa'ya deva sor.”

Hastaları iyileştirmesi

Hız. İsa vafiz olduktan sonra gezdiği kentlerde çeşitli hastalığa yakalananları iyileştirmiştir. Felçliler, cüzzamlılar, sara hastaları, acı çekenler, kör olanlar ve daha nicezi Hız. İsa'nın dokunması ya da sözüyle şifa bulmuşlardır. Hız. İsa'nın hastaları iyileştirmesi şairlerin çokça başvurduğu mevzulardan biri olmuştur. Şair kimi zaman hamisini övmek amacıyla bu mucizeye beytinde yer vermiştir. Kimi zamansa Hız İsa'nın ismi Lokman Hekim ile aynı beyitte anılmıştır. Daha çok telmih sanatıyla birlikte bu mucizeden bahsolunmuştur.

Bu nice nefesdür ki mübârekligi anuñ

İsa gibi her derdümi dermâna irürdi

Ahmedî, Dîvân (G. 699/7).

“Bu nasıl bir nefestir ki onun mübarekliği İsa gibi her derdimi dermana eriştirir.”

İncil'in gönderilmesi

Hız. İsa İsrailoğullarına gönderilen son peygamberdir. Bununla birlikte dört semavi kitaptan birisi kabul edilen İncil Hız. İsa'ya gönderilmiştir. Beytilerde İncil ve Hız. İsa'nın birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Hat gelip perçemi imâna gelir zann etme

Küfrüne âlet eder safha-i incîl gibi

Sidre-i sîneme tîr-i nigehe geçmedi âh

Yandı aşk âteşine şeh-per-i Cibrîl gibi

Şeyh Galîb, Dîvân (Kıt'a/ 24).

“Ayva tüyleri imana gelince perçemi de gelir sanma, İncil sayfası gibi küfrüne âlet eder, ah ki sinemin yedinci katına bakışının oku geçmedi ama aşk ateşinde Cebrail'in kanadı gibi yandı.”

Kundakta iken konuşması

İsâ peygamberin kundakta iken konuşması İslamiyet'te kabul edebilen bir mucizedir. Divan şairleri İsâ peygamberin bu mucizesine beyitlerinde yer vermiştir. Kimi şairler kendini övmek amaçlı sözlerini Hz. İsâ'nın kundakta iken söylediği sözlere benzetmiştir.

Ta'mîr-i mülke adlin reşk-i revân-ı Kısra

İhyâ-yı dîne hükmün nutk-ı Mesîh-i Meryem

Şeyhî, Dîvân (K. 8/12).

“Meryem'in Mesih'inin konuşmasından nasıl din dirildiyse, Kısra'nın kıskanılmasıyla da adaletin mülkü onarıldı.”

Tas-tarak-iğne rivayeti

Rivayete göre Hz. İsâ'nın üzerinde dünya eşyası olarak bir tas, bir tarak ve bir iğne varmış. Birinin eliyle su içtiğini görünce tası, birinin parmaklarıyla sakalını taradığını görünce de tarağı bırakmış. Göğe çekildiği zaman üzerinde dünyaya ait olan sadece iğne bulunmuş ve bu iğneden sorguya çekilmiştir. Onun içinde feleğin dördüncü katında kalmış, ileri geçememiştir (Pala, 2004, s. 236). Divan şairleri bu rivayetle bir iğnenin bile Allah ile aramızda engel oluşturduğu mesajını vermişlerdir.

Sûzen-i dildûz-ı gamzendir bana hâil olan

Yoksa eylerdim tecerrüd kasdını İsâ gibi

Necatî Dîvân (G. 17\4)

“Bana engel olan gamzenin kalbe batan iğnesidir. Yoksa bende İsâ gibi uzaklaştırdım.”

2.2.2.7.4. Meryem

Çocukları olmayan İmran ve Hanne Allah'a dua ederler. Çocukları olursa Beytülmağdis'e adama sözü verirler. Kız çocuğu olan Hanne adağı gereği çocuğu Beytülmağdis'e götürerek din adamlarına emanet eder . Ancak Yahudî din adamları arasında çocuğu kimin himaye edeceği konusunda ihtilaf olur. Çekilen kurada Meryem, teyzesinin kocası Hz. Zekeriyâ'ya verilir. Teyzesinin yetiştirdiği Meryem ergenlik çağına gelince mabede götürülür. Zekeriya'nın yaşlanması üzerine de Meryem, amcasının oğlu Yûsuf'un himayesine verilir Günlerini ibadetle geçiren Meryem'e Cebrâil delikanlı suretinde görünerek bir erkek çocuğu olacağını müjdeler. Meryem'in hamile kalışına Kuran'da da işaret edilir. Meryem'in günah işlemeyeceğini bilen Yûsuf hamileliği duyunca şaşırır. Gerçeği öğrenmesi üzerine Meryem'in işlerini üzerine alır ve çocukla

anneyi korumak için doğum yaklaşınca Beytüllahm'e veya Mısır'a götürür (Tunç, 2010).

Hz. Meryem İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlığın ortak unsurudur.

Divan edebiyatında zengin motifler oluşturan Hz. Meryem birçok yönüyle şiirlere konu edilmiştir. İsa peygamberi babasız olarak dünyaya getirmesi, doğumu, iffeti beyitlerde sık sık işlenen konulardandır.

Buhûr-ı Meryem

Meryemana eli denilen çiçektir. Eski tıpta safradan başı ağrıyan, gözleri kararan, midesi bulanık kişilere bu çiçeğin kökünü bal ve ilaç ile karıştırarak verirlermiş. Çiçek aynı zamanda günlük ve tütsü olarak da kullanılmıştır. Efsaneye göre çiçeğin oluşması şöyledir: Hz. Meryem, İsa peygamberi doğururken zorlanmış ve bu çiçeği tutmuştur. Çiçek sonradan el şeklinde belirmiştir. Ebeler kolay doğum olması için bu çiçekten yararlandıklarını (Pala, 2004, s. 76).

Her gice şeb-bûylar yakar buhûr-ı Meryemi

Deyrdür sahn-ı çemen anda büt-i Ferhâre gül

Âşık Çelebi, Dîvân (K. 4/12).

“Her gece şebboylar buhur-ı Meryem’i yakarlar. Bahçenin ortası kilisedir, gül ise bu mabedin putudur.”

Nahl-ı Meryem

“Dıraht-ı Meryem olarak da adlandırılan bu kavram Hz. Meryem’in doğumu sırasında tutunduğu hurma ağacına telmih olarak kullanılmaktadır” (Tunç, 2010)

Safâ bağışlamış bâğa sabâ İslileyin demden

Yeşermiş kuru ağaçlar netekim nahl-i Meryem'den

Nesimî, Dîvân (G. 346/1).

"Sabah rüzgârı tıpkı İsa'nın nefesi gibi bâğa safâ bağışlamış. Kuru ağaçlar Meryem'in hurma ağacından yeşermiş.”

Rište-i Meryem

Rište-i Meryem çok ince bükülmüş ip yerine kullanılmaktadır. İncil kaynaklı rivayete göre; Meryem'in hâmisî Hz. Zekeriyâ köy kızlarına eğirmek üzere yün dağıtırken Meryem'e kırmızı yün düşmüş. Bu kendisinin evlenemeyeceğine işaretmiş. Rište-i Meryem (Meryem'in ipi) o kadar inceymiş ki iki kat olmadan görünmez ve dokunulmazmış (Onay, 2009, s. 391).

İğnesin rište-i Meryem üzenler çokdur

Girmedî 'âlem-i tecrîde hemîn 'Îsâ tek

Nigârî, Dîvân (G. 405/2).

“İğnesini Meryem'in ipiyle aşındıranlar çok oldu ama yalnızlık âlemine Îsâ gibisi girmedî.”

Ruh'ul-kudüs ile konuşması

“Meryem Yûsuf ile nişanlı iken Cebrail yanına gelmiş ve hamile kaldığının muştusunu vermiştir. Bunun üzerine korkan Meryem'e Cebrail korkmamasını telkin etmiştir. Cebrail Ruh'ul-Kudüs olarak adlandırılmaktadır” (Yazır, 2000, s. 3125).

Ruhu'l-Kudüs deminden Îsâ İbni Meryem oldu

Ey bî-haber bu demden gel gel ki dem bu demdir

Nesîmî, Dîvân (G. 139/2).

“Kutsal ruhun nefesinden Meryem oğlu Îsâ oldu. Ey bu nefesten habersiz olan gel gör ki zaman bu zaman bu zamandır.”

Savm-ı Meryem

Doğumu yaklaşınca Meryem insanlardan uzak bir yere çekilmiştir. Îsâ'nın babasız olarak doğması üzerine Meryem'e isnat edenlere karşı suskunluğunu korumuştur. Bu suskunluğu savm-ı Meryem rûze-i Meryem olarak adlandırılmıştır.

Vuslatun ‘îdine irem diyü sen ‘Îsî-demün

Yıllar olmuşdur ki gönlüm rûze-i Meryem tutar

Nizâmî, Dîvân (G. 20/8).

“Îsâ nefesli sevgiliye kavuşma bayramına erişmek için yıllardır gönlüm Meryem’in orucundan tutuyor.”

2.2.2.8. Yaşantı ve inanışa ait unsurlar

2.2.2.8.1. Domuz çobanlığı

“Hristiyanların yaşayış şekli olan ve Müslümanlar tarafından kâfirlik işareti olarak görülen domuz çobanlığı edebiyatımızda özellikle hicivlerde söz konusu olmuştur. Hicvedilen kişiyi aşağılamak amaçlı kullanılmıştır” (İslamoğlu, 2001, s.).

Vezir-i mülk-i İslam olmağa lâyük mıdır andan

Tonuz çobanı Gürci Ermenisi Türkî Çingânî

Nef’i, Sihâm-ı Kazâ (K.2/9).

“Domuz çobanı, Gürcü’nün Ermeni’si, Türk’ün çingenesi İslam mülküne vezir olmaya layık mıdır?”

2.2.2.8.2. Haçı suya atmak

Hristiyanlarca kasımın yetmiş üçüncü günü haçı suya atmak adettendir. Eski takvimler bu ayini ilkâ-yı salîb fi’l-mâ’diye yazmışlardır. Bir papaz elinde tuttuğu haçı güneşin doğuşuyla birlikte okuyarak çay, nehir, deniz gibi herhangi bir suya atar. Haçın ardından diğer Hristiyanlar suya atlar ve haçı ilk alabilmek için bir mücadeleye girişirler. Haçı ilk alıp papaza teslim eden Hristiyan ödüllendirilir. Bu Hristiyan’ın üzerinden damlayan sular kutsal kabul edilerek bir kâsede toplanır ve halka dağıtılır (Onay, 2009, s. 214, 215).

Klâsik edebiyatımızda şairler bu ayini işaret ederek çeşitli benzetmelerde bulunmuşlardır.

Ârız üzre zülf salmış ol habîb

Eyle kim kâfir suya salar salîb

Emrî, Dîvân (G. 48/1).

“O güzel yanağının üzerine saçını salmış. Öyle ki kâfir de suya haç salar ”

Haçı suya bırağup tondurur ise o sen
Bereket olur imiş aralarında zâde

Tırsî, Dîvân (G. 165/7).

“Haçı suya atıp dondurursan eğer kişiler arasında bereket olurmuş.”

2.2.2.8.3. Kâfir ölüsü

“Hristiyanlar ölülerini tabuta baş arkada ayaklar önde olacak şekilde koyup mezara o şekilde götürmektedirler.” Talat Onay bu gelenekle ilgili bir fıkra da nakletmiştir (Onay, 2009, s. 264).

Edebiyatımızda Hristiyanların ölülerini tabuta ters koyma geleneğine yer verilmiştir. Şairler rakiplerini eleştirmek amacıyla bu tabiri kullanmışlardır.

Adû bî- hûş olup ser yerine baş pâ kor kapında

O kâfir mürdesidir ayağı tersinedir cânâ

Sâbit, Dîvân (G. 8/4).

“Düşman bir hoş olmuş ve başını koyacağına gelmiş kapına ayağını koymuş, Ey sevgili o bir kâfir ölüsüdür ayakları tersinedir.”

2.2.2.8.4. Karga ve haç

Ermeni papazlarından biri minareden kalkarak kilise kubbesinin üstündeki haça konan karganın Hristiyan olacağına hükmetmiştir. Karganın görebileceği yerlere yiyecek ve şarap koymuştur. Karga bu yiyecekleri yiyip şarabı içince haçın üzerinde ötmeye başlamıştır. Karga öttükçe papaz karganın Hristiyan olduğunu düşünerek sevinmiştir. Oysaki karga yediklerini haçın üstüne boşaltmıştır. Bunu gören papaz hayal kırıklığına uğramış ve kargaya “Müslümansan şarabı neden içtin? Gâvursan haçı niye kirlettin” diye haykırır (Onay, 2009, s. 276).

Meşkûkdur İslamlığı ile küfrü ki eyler

Karga gibi nûş-ı mey ü tencis-i manastır

Sürûrî (Onay, 2009, s. 276)

“Küfür eyler ki İslamlığı şüphelidir, karga gibi şarap içer ve manastıra pisler.”

2.2.2.8.5. Kilisede mum yakma

Hristiyan kiliselerinde ayinler sırasında mum yakmak gibi bir adet mevcuttur. Özellikle paskalya töreninde yakılan şamdanlar elden ele dolaştırılmıştır. Edebiyatımızda da bu unsura değinilmiştir. Şairlerin atışmalarında yer alan, bir şairin diğerini küçük düşürmek için kullandığı bir kavramdır. Kilise de mum yakmak yanında kiliseye mum vermekte beyitlerde yer alır.

Âteşîn âh iledür kûyına dil ol sanemûñ

Büte tapan kişi şem‘ini kilîsâya virür

Emrî, Dîvân (G. 143/4).

“Putu tapan kişi nasıl ki kiliseye mum verirse bende o put kadar güzel sevgilinin mahallesine ahımı iletirim.”

2.2.2.8.6. Rişte-i teb

Rişte-i teb: sıtma bağlanılan iplik demektir. Sıtmanın tedavisinde eskilerin kullandığı bir yöntemdir. İnanişâ göre ergenlik çağına gelmemiş bir kızın eğirdiği ipliğe efsun okunup birkaç düğüm atılır ve sıtma hastalığına yakalanmış kimsenin boynuna rişte-i teb denilen bu iplik bağlanırsa hasta şifa bulurmuş (Onay, 2009, s. 392). Birtakım kocakarı ilaçlarıyla tedavisi mümkün olmayan sıtma hastalığı için -halk bunlara papaz hummâsı, gâvur hummâsı” adlarını vermiştir- Müslümanlar, Rum ve Ermeni papazlarına; Hristiyanlar da Müslüman hocalara ve şeyhlere başvurarak iplik bağlatır ve okuturlardı. Sıtma ipliği yalnız boyna değil bilezik gibi bileklere ve halhal gibi topuklara da bağlanırmış (Onay, 2009, s. 393).

Klâsik edebiyat yapı itibariyle toplumdan kopuk bir edebiyat değildir. Rişte-i teb unsurundan da görüldüğü üzere toplumun inaniş, adet, gelenek- görenek ve yaşam şeklini bünyesinde barındırmaktadır. Sıtma o zamanın önemli hastalıklarındandır şairler de bu hastalığı ve tedavisi konusundaki inanişları beyitlerinde işlemişlerdir.

Sînemde gussa-i ser-i zülfün gürûh gürûh

Boyumda rişte-i teb-i hicrân girih girih

Necâtî, Dîvân (G. 524/2).

“Sinemde saçının ucu parça parça, boyumda ayrılık sıtmasının ipliği düğüm düğümdür.”

2.2.2.8.7. Şapka takma

“Osmanlı şiirinde şapka gayrimüslimlerin özellikle de Hristiyanların ayırt edici özelliklerinden sayılmaktadır” (Demir, 2013).

Şiirlerde kullanımı genellikle Müslümanlarla gayrimüslimleri ayırmak yönüyledir.

Benem erbâb-ı nazmun devleti ey şabkalı kâfir
Hâr-ı nâdân degilsen devletin niçün depersin sen

Hayâlî, Dîvân (G. 38/5).).

“Ey şapkalı kâfir şiir erbabının devleti benim, sen eğer cahil bir eşek değilsen devleti neden tepersin.”

Nola ger başa geye lâle Firengî şapka
Cünbiş-i bâd-ı sabâ nefha-i ‘Îsâ mı degül

Necâtî, Dîvân (K. 17/9).

“Eğer başına Avrupalılar gibi laleli bir şapka taksa ne olur? Zaten Îsâ'nın nefesi sabah rüzgârının eğlencesi değil mi?”

3. ÇOK TANRILI DİNLER

3.1. Zerdüştlük

3.1.1. Zerdüştlükle İlgili Genel Değerlendirme

İran dinleri denilince akla ilk gelen Zerdüştlük'tür. Adını kurucusu Zerdüş'ten almaktadır. Bu dine inandığı tek Ahura-Mazda'ya nispeten Mazdeizm'de denilmektedir. Bunun yanında Zerdüştlük'in rahiplerine Mecûsi denilmektedir. Bu sebeple Zerdüştlük Mecûsilik olarakta adlandırılmaktadır.

Mecusi geleneği, İran'da kurulan Pers-Akamenid, Arsakid/ Part ve Sasani imparatorluklarının resmi dini öğretisi konumundadır. Öyle ki Pers imparatoru I. Darius düşmanlarını Auramazda'nın (Ahura Mazda) yardımıyla dize getirdiğinden bahsederken, Part kralı I. Vologeses'in Avesta parşömenlerini çoğaltarak ülkenin dört bir tarafına gönderdiği varsayılmıştır. Sasaniler döneminde ise Mecusilik kurumsallaşmış ve Avesta edebiyatı yeniden değerlendirilmiştir. İslam fetihlerine kadar bölgenin hâkim dini anlayışını temsil eden Mecusilik, Zerdüş'ten sonra farklı teolojik süreçler yaşayarak bir dönüşüm sürecine girmiştir. Birbirinden farklılık arz eden bu dönemler aynı zamanda Mecusiliğin kutsal metin literatürünün oluştuğu zaman dilimlerini de yansıtmıştır (Alıcı, 2011, s. 78).

Zerdüştlüğün tanrı inancına bakılırsa ikili tanrı anlayışı olduğu görülecektir. İyilik tanrısı Ahura Mazdah'dır. Ahura; rab, Mazdah ise hâkim manasındadır. Birleşik kelime olan Ahura Mazdah hâkim olan rab anlamına gelmektedir. Evreni yaratan Ahura Mazdah'tır. Ahura Mazdah aynı zamanda Yazdan ya da sadece Ahura isimleriyle de anılmaktadır. Kötülük tanrısı ise Ehrimendir. Ehrimen bütün kötülükleri yapan, kötülüklere kaynaklık eden tanrıdır. Div, Drug, Angra Mainyu gibi çeşitli isimlerle karşımıza çıkmaktadır (Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 149).

Zerdüştlükte ateş kültürünün önemli bir yeri vardır. Mabetler ateşi korumak amaçlı yapıldığı için Ateş Mabetleri olarak adlandırılırlar. Bu mabetler tanrının sembolü konumundadır. Kutsal kitabı Avesta'dır.

3.1.1.1. Tarihi

Zerdüştlüğün kurucusu olan Zerdüş hakkında eldeki bilgiler rivayetlere dayanmaktadır. Bazı kaynaklara göre Doğu İran bazı kaynaklara göreyse Azerbaycan'da M.Ö 560'lı yıllarda doğduğu belirtilmektedir. Küçük yaşlarda yetiştirilmek amacıyla bir bilginin yanına verilen Zerdüş o yaşlardan itibaren bazı inançlarla mücadele etmeye başlamıştır. 30 yaşında peygamber olmuştur ve Ahura Mazdah'nın huzuruna çıkmıştır. Bundan sonraki süreçte din yaymak için çeşitli girişimlerde bulunmuş ve vaazlar vermeye başlamıştır. Zerdüş ilk

zamanlar çok yol kat edemez. Bunun üzerine Kral Viştaspa'nın doğudaki ülkesine gidererek dini yayma işlemini hızlandırmıştır (Tıǧlı, 2004, s. 94-117).

Bazı rivayetlere göre de Zerdüşt Kral Viştaspa'nın Turanlılar ile yapılan savaşta ölmüştür.

Zerdüştlük tarihi gelişim açısından dört ana döneme ayrılır. 1.Zerdüşt'le başlayan ilk inanç dönemi; 2. Dara (Darius) sonrasında başlayan ve milattan sonra III. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eden dönem; 3.Milattan sonra VII. yüzyıla kadar süren Sasaniler hanedanı dönemi; 4. Sasaniler'in yıkılışı ile başlayan ve günümüze kadar devam eden dönemdir. (Gündüz, 2003, s. 279-284).

Birinci dönemde genellikle Zerdüşt'ün öğretilerine uyulmuştur.

İkinci dönem olan Dara zamanında Anadolu ve Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Persler zamanında ise Zerdüşt'ün öğretilerinden uzaklaşmaya başlanmıştır.

Üçüncü dönemde Perslerin zayıflayarak yıkılması sonucunda Zerdüştlük Yunan hâkimiyetine geçmiştir. Bu dönemde diğer dini inanışlardan oldukça fala etkilenecek farklı bir forma bürünmüştür. Düalizm anlayışı da bu dönemde ortaya çıkan bir anlayıştır. Sasani devrinin başlamasıyla birlikte Zerdüştlük daha rahat bir ortama kavuşarak yayılması kolaylaşmıştır. Bu dönemde Rahip Kartir'in verdiği büyük uğraşlar neticesinde devletin resmi dini haline gelmiştir.

Son dönem ise Sasanilerin yıkılmasıyla başlamıştır. Sasani devletinin yıkılmasıyla İran, İslami devletlerin dairesine girmiştir. Bu süreçte Zerdüştlük gerilemeye başlamıştır. Zerdüştlük büyük oranda İslamiyetten etkilenmiştir. Bununla birlikte Hıristiyanlık ve İslamiyet'e geçişler yaşanmıştır. Günümüzde oldukça az inanan sayısına sahip olan Zerdüştler daha çok Amerika, Kanada ve İran bölgesinde yaşamaktadırlar.

3.1.1.2. İnanç esasları

Zerdüştlükte bazı inanç esaslarına belirgin şekilde rastlanmaktadır. Temelde Tanrı'ya ibadet olmakla birlikte meleklerle saygı göstermek, kötü olan şeylerle savaşmak ve son olarak iyilik yapmak için çabalamak gibi inanç esasları mevcuttur.

Büyük Tanrı Ahura Mazdah'dır. Bütün evreni ve fizik ötesi varlıkları yaratan odur. Kötülükler asla ona yaklaşamaz. Özgün dünyasında tek egemen Tanrı olarak yaşar. Spend Mînû (karşılıksız çok veren), Behmen (iyi düşünce) ve Ordîbehişt (doğruluk dürüstlük) onun zâtı ve asıl cevherleriyle bir bütündür (Yıldırım, 2008, s. 37).

Zerdüştlükte altı tane ana melek bulunmaktadır. Bu meleklerden her biri Ahura Mazda'nın sıfatlarını taşımaktadır. Tanrı'nın emrinde olan bu melekler insanları iyiliğe, doğruluğa ulaştırmak için çaba sarf ederler. Bu melekler; İyi Akıl, Adalet, İlahi İrade Ülkesi, Tevazu, Mükemmeliyet ve ölümsüzlüktür. Bunlara kutsal ölümsüzler manasına gelen Ameşa Spenta'lar da denilmektedir. Zerdüştliler ilk peygamberin Zerdüş olduğunu inanmaktadır. Zerdüş'ün annesi 15 yaşında iken mucizevi şekilde hamile kalmıştır. Zerdüş'ün gülerek doğduğu ve doğduğunda Ahura Mazda ile konuştuğu, Ehrimen'den yüz çevirdiği rivayet edilmektedir. Zerdüş'e 30 yaşında peygamberlik gelmiştir ve miraca çıkarak melekler ve tanrı ile konuşmuştur. Zerdüş'ten sonra üç peygamberin daha geleceği inanışı mevcuttur (Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 369)

Zerdüştlükte ahiret inancı İslamiyet'e benzer bir çizgide ilerler. Ölümden sonra dördüncü günde bir hesap günü vardır. Burada Cinvat Köprüsü vardır. Dünya hayatında iyiliğin tarafını seçenler bu köprüden rahatça geçerek Övgü Evi'ne ulaşırlar. Kötülüğün tarafını seçenler ise bu köprüden düşerek Yalanlar Evi'ne hapsolurlar.

Dolaylı olarak olsa bile Zerdüştlük bir Mesih anlayışına sahiptir. Beklenen Mesih hiç şüphesiz Saoşyant adlı son peygamberdir. Saoşyant doğüstü bir güce sahiptir. Zerdüş'ün öğretilerini devam ettirecek, hastalık ve ihtiyarlığı yok edecek, , toplumu içinde bulunduğu zor durumdan kurtaracaktır. Son olarak kötülüğü ortadan kaldırarak hâkimiyeti Tanrı'ya teslim edecektir.

3.1.1.3. Din önderleri

Zerdüştlük üzerinde en çok etki gösteren isim şüphesiz Zerdüş'tür. Zerdüş'ün annesinin adı Doğduye, babasının adıysa Poyruşaspa'dır. Babası rahiptir. Mütevazı bir hayata sahip olan bu ailenin 5 çocuğu vardır. Zerdüş bu çocuklardan ortanca olanıdır. Zerdüş ise toplamda 3 kez evlenmiştir.

Zerdüş'ün öldüğü tarihten itibaren etkili olan belli bir isimle olmamakla birlikte Zerdüş'ün öğretilerinin devamını sağlayan Rahipler mevcuttur. Mecî, Erbâd, Magbâd ve Begnepâd gibi rahip grupları bu açıdan önemlidir.

3.1.1. 4. Kutsal kitapları

Ahura Mazda tarafından Zerdüş'e vahyedildiğine inanılan Avesta bu dinin kutsal kitabıdır. Avesta üç ana kitaptan oluşmaktadır. Bu kitaplar; Yesna ya da Gathalar, Yest ve Videvat'tır. Birinci kitabı oluşturan Gathalar eski Avesta'ya ait orijinal bölümleri muhafaza etmesi bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. 17 kısımdan oluşan bu kitap Zerdüş'ün sözleri sayılan, Gas adı

verilen şiirlerden oluşmaktadır. Pehlevi dilinde yazılmış olan bu kitap genelde ibadet konusunu ele alır. İkinci kitabı oluşturan Yeşt isimli kitap genellikle Ahura Mazda'nın övüldüğü şairane üslupla yazılmış ilahileri ihtiva etmektedir. Kelime anlamı tanrıyı övme, yalvarma, tapınmadır. Üçüncü kitabı oluşturan Vievdad toplamda 22 bölümden oluşur. Bu kitap Tevrât'a çok benzemektedir. Bu kitapta dini kurallar, yaratılış, ahlaki kurallar gibi birçok konu üzerinde durulmaktadır (Azizi, 2009).

Avesta dil bakımından anlaşılması güç olduğundan şerh manasına gelen Zend isimli açıklamalara gerek duyulmuştur. Bu açıklamalar daha sonra Zend-Avesta adıyla anılan 12 kitabı oluşturmuştur.

Avesta'nın yanında toplu duaları ihtiva eden Vispered; namaz, düğün, cenaze gibi törenlerde okunan Horde Avesta ve son olarak ölen kişinin ruh yolculuğunu anlatan Nirangastan adlı kitaplarda mevcuttur.

3.1.2. Klâsik Türk Şiirindeki Zerdüştlük Unsurları

3.1.2.1. Ateş

Ateş geçmişten günümüze kadar birçok kültürde ortak bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Aydınlatma ve ısıtma aracı olarak kullanılan ateşe kimi zamanlarda ilahi anlamlar yüklendiği de olmuştur. Bunun en bariz örneği Mecûsilerin anlayışıdır.

Ateş Mecûsilerce kutsal kabul edilir. Yapılan mabetlerin amacı ateşi korumaktır. Bu sebeple bu mabetler Ateş Mabetleri olarak adlandırılır. Ateş Tanrı bir nevi Tanrının sembolü durumundadır. Ateş unsuru müstakil halde kullanılmakla birlikte çeşitli kavramlara da yer verildiği görülmektedir. Bu kavramlardan birisi âteşgede kavramıdır. Âteşgede Mecûsilerin tapındıkları özel alanlara verilen isimdir. İçindeki özel kapalı alanda kutsal ateş yandığı için bu isim verilmiştir (Gündüz, 2017, s. 58).

Ateşhâne, beytu'n-nâr, beytu'n nirân, ateşlâh, ateşkede, ateşlik, ateşgâh (ateşgeh) gibi isimlerle de kullanılır. Ateşkede sözcüğü her zaman övülen veya saygı duyulan bir nesne olan ateş sözcüğünün "kede" ekiyle birleşmesiyle türetilmiştir. Bu şekilde hâne-i ateş (ateşhâne) ateş evi ve terim olarak da "Zerdüş't dini bağlularının kutsadıkları ateşi içinde koruyup sakladıkları yerlerin özel adı" olarak kullanılmıştır. Ateşkedelerden her birinin özgün nitelikleri olup bazılarının kalıntıları günümüze ulaşmıştır (Yıldırım, 2008, s. 104).

Klâsik Türk edebiyatında kullanılan bu unsur Mecûsilerin tapınağına telmihen kullanılır. Bunun yanında sevgilin mekânı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında şairler âşığın gönlünü de bir ateşhâneye benzetirler.

“Yenişehirli Avnî ‘nin âteş ve âteşle unsurları anlattığı Âteşkede isimli bir mesnevisi de mevcuttur” (Turan, 2008).

Hayal-i hal-i ruhsarıñ dil-i pür-tabdan çıkmaz

O hindudur ki âteşgâh-ı pür-ilhabdan çıkmaz

Hazık, Dîvân (G. 108/1).

“Yanağındaki beninin hayali parıltı ile dolu gönlümden çıkmaz. O Hintlidir ki alevlerle dolu Mecûsi tapınağından çıkmaz.”

Gerçi ruhsâre-i İslâmda yektâ hâlüz

Lîk âteşgede -i ‘aşkda hindûyuz biz

Âgâh, Dîvân (G. 125/3).

“Gerçi biz İslam’ın yanağında benzersiz beniz lakin aşkın ateş tapınağında Hintliyiz.”

Âteş-i ‘aşkuñla oldı sînemüz âteşgede

Şu’le peydâ itmege ol sûz u tâb eglenmesün

Cenâbî, Dîvân (G. 219/4).

“Aşkın ateşiyle sinemiz Mecûsi tapınağına döndü. Ateş ve hararet kıvılcım çıkarmak için durmasın.”

Ziyâret-cûyi-i hâk-i derûñle insilâh itsem

Gelen sûrâh-ı âteşlâh-ı esmâ‘a beyâdur hep

Kânî, Dîvân (K. 13/3).

“Derinin toprağına ziyareti için derim yüzülse, kulaklar hep ateş tapınağından gelen çığlıklarla dolmuş.”

3.1.2.2. Ehrimen

Zerdüştlük’te ikili tanrı inancı mevcuttur. İyilik tanrısı Ahura Mazda’dır. Ahura; Rab, Mazda ise hâkim manasındadır. Birleşik kelime olan Ahura Mazda hâkim olan rab anlamına gelmektedir. Evreni yaratan Ahura Mazda’dır. Ahura Mazda aynı zamanda Yazdan ya da sadece Ahura isimleriyle de anılmaktadır. Kötülük tanrısı ise Ehrimendir. Ehrimen bütün kötülükleri yapan, kötülüklere kaynaklık eden Tanrıdır. Div, Drug, Angra Mainyu gibi çeşitli isimlerle karşımıza çıkmaktadır (Küçük ve diğerleri, 2017, s. 167).

Zerdüştlükteki bu ikili mücadele eski edebiyatta da kendini göstermiştir. Âşık ile rakip tıpkı Ahura Mazda ve Ehrimen gibi çatışma halindedir. Rakip Ehrimen'e benzetilir. Bunun yanında sevgili tuzak kurmasıyla, kandırmasıyla Ehrimen'e benzetildiği olmuştur.

Rakîbi meclisine mahrem itmesen ne olur

Gürûh-ı ehremeni âdem itmesen ne olur

Âgâh, Dîvân (G. 52/1).

“Rakibi meclisine mahrem etmesen ne olur, Ehrimen güruhunu da adam etmesen ne olur?”

Dür eyledün dürûg ile cennetden Âdemi

Lâ'ik degül mi sana rakîb ehremen disem

Hamdî Çelebi, Dîvân (G. 105/4).

“Yalan ile Âdem'i cennetten uzak ettin. Rakip sana Ehrimen desem layık değil mi?”

3.1.2.3. Gebr

Farsçası gebr, Arapçası mecûstur ki, ateşperest, ateşe tapan tâife demektir. Mensuplarına Mecûsî derler. Mecûsîler ulûhiyetin timsâli ve saf ateşin aslı diye güneşe ve yıldızlara taparlar. Evleri tutuşacak olsa ateşi söndürmezlermiş. Kitapları Zerdüşt'ün eseri olan mecmûadır. Bugün İran ve Hindistan'ın bazı yerlerinde bir miktar Mecûsî vardır. Bombay'ın şimalindeki Daman'da bulunan ateş-gedeleri 1400 yıldır sönmeksizin yanmakta imiş (Onay, 2009, s. 200).

Edebiyatımızda sık sık ele alınan unsurlardan birisi şüphesiz ki gebr unsurudur. Divan şairleri Mecûsilikten haberdardır ve onun kavramlarını beyitlerde kullanacak kadar bu konu da bilgi sahibidirler. Gebr, ateş birlikte kullanılan kavramlar arasındadır. Sevgilinin âşığın kalbinde yaktığı ateş genellikle mecûsilerin ateşine benzetilir. Âşığın kalbindeki ateşte tıpkı mecûsi ateşi gibi sönmemektedir. Âşık ise bu durumdan hoşnuttur ve bu ateşe neredeyse tapmaktadır.

Kibr ide ol kim ola dahi gazûb

Gebr işin işler ider anca hatâ

Edirneli Nazmî, Dîvân (K. 5/14).

“O öfkeli gezip kibirli olsun, zaten ateşe tapanlar da işlerini yaparken sürekli hataya düşerler.”

Tak-ı ebrûsına dil-beste müselmân u gebr

Bu ‘ibâdetgeh-i hüsnüñ ikidür mihrâbı

Kâmî, Dîvân (G. 207/5).

“Müslüman ve Mecûsi kaşının kavisine gönlünü bağlamış. Bu güzellik ibadethanesinin iki mihrabı vardır.”

Câmi`üñ bünyâdı bir yılda tamâm oldı kamu

Şâd olup mü’minler oldı gebr ü tersâ ser-nigûn

Mostarlı Ziyâî, Dîvân (T. 9/3).

“Caminin temelini bir yılda tamamlandığını gören bütün Müslümanlar sevindi. Hristiyan ve Mecûsiler ise baş aşağı oldular.”

3.1.2.4. Mecûs

“Mecûsilik; Zerdüşt tarafından tebliğ edilen İran inanç sistemini de içinde barındıran bir dindir. Zerdüştlük ya da Ateşperestlik olarak da adlandırılmaktadır. Bu dine mensup olanlara mecûsî denilmektedir. Mecûsî kelimesinin çoğulu ise mecûstur” (Gündüz, 2003, s. 279).

Mecûsilik unsuru olarak edebiyatımıza girmiş olan mecûs kelimesi genellikle dini bir terim olarak kullanılmaktadır. Beyitlerde ateş ve türevindeki birçok kelime ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında kimi zaman benzetme unsuru olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Ebrû-yı ‘ anberîn ile mihrâb-ı dîndür

Ruhsâr-ı âteşîn ile ol kible-i Mecûs

Bâkî, Dîvân (G. 212/5).

“Kokusu ile kaşı dinin mihrabıdır. Yanağının ateşi ise Mecûsilerin kiblesidir.”

Hattın görünce mug-beçe-i âteşîn-ruhuñ

Sandım Mecûs ile eder Ehl-i Kitâb bahs

Sünbül-Zâde Vehbî, Dîvân (G. 29/6).

“Ayva tüylerini gören meyhane çırağının ruhunun ateşiyle Mecûsi kitap ehlerinden bahseder sandım.”

3.1.2.5. Mug

“Mecûsî keşişi demektir. Cem’i mug ndır. Eskiden Orta Asya’da şarabı ateşperest muglar sattığı için meyhaneci yerine kullanılmıştır” (Onay, 2009, s. 330).

Klâsik Türk edebiyatında şarap, meyhane içki meclisleri ile birlikte kullanılmıştır. Mug kimi zaman gerçek manasında mecliste hizmet ederek içki sunarken kimi zamansa mecazi olarak  şiğa aşk şarabın sunmaktadır. Aşk şarabından fazlaca içen  şık aşk sarhoşu olmuştur ve artık kendinden geçmiştir.

L le beņzer ki g l-i r yuņa ind rmedi baş

Mug-ı hind  kimi yandı kararub ii taşı

Dede Ömer R şen , Dîvân (G. 76/8).

“Lale, yüzünün g l ne baş indirmedi, Hintli Mecûsi gibi iinin taşı yandı, karardı.”

3.1.2.6. Muğbeçe

“Muğbeçe sözlükte, Mecusi çocuğu, meyhaneci çırağı anlamlarına gelmektedir” (Devellioğlu, 2012, s. 663). “İki meclisinde ya da meyhanelerde içki sunmakla görevlendirilen genç erkekler için kullanılır. Muğbeenin kendine özel bir kıyafeti vardır ve güzel yüzlüdür” (Bahadır, 2012).

Edebiyatımızda özellikle içki meclislerini anlatan beyitlerde muğbeeye sıklıkla rastlanır. Meyhanelerin olmazsa olmaz unsurlarından birisidir. şairler kimi zaman muğbeenin güzelliğini tasvir ederler. Yine beyitlerde göze çarpan başka bir olgu ise muğbeenin yaşı ve giyim şeklidir.

İderse mug-bee-i ‘i şve-b z s k lik

Piy le-i Cem olur s gar-i m cevher m z

Arpaemîni-Zâde Sâmî, Dîvân (G. 46/5).

“Meyhaneci ırağı işveli sakilik yaparsa bizim mücevher kadehimiz Cem’in kadehi olur.”

Sâkıyâ mug-beçenüñ meykede dîvâneleri

Şerbetin döne döne içdiler uslanmadılar

Behiştî, Dîvân (G. 101\2).

“Ey saki; meyhaneci çırağının şerbetini meyhane divaneleri döne döne içtiler ama uslanmadılar.”

3.1.2.7. Pir-i mugân

Farsça bir isim tamlaması olan Pîr-i mugân Divân şiirinde eğlence mahalli olan meyhanenin başkişilerinden birisidir. O, sırları açığa döken, herkese miktarınca içki sunan, meyhaneyi çekip çeviren, yaşlı, güngörmüş, nur yüzlü, sözleri daima hikmetli, dünyaya itibar etmeyen, cömert ve saygı gösterilmesi gereken kişidir. Onun için sunduğu kadehi öpüp başa koymak, öğütlerini can kulağı ile dinlemek ve asla gözünden düşmemek gerekir. Onun yardımcısı olarak bir muğbeçe bulunur (Pala, 2004, s. 372).

Pir-i mugân; Mecûsi keşişleri anlamına gelen mugânın başındaki kişidir. Meyhanin yönetimi buna aittir. Görev dağılımı ve içki dağıtımından sorumludur. Bunun yanında edebiyatta da kendine geniş bir yer bulmuştur. Mecazi anlamda kullanıldığı kadar tasavvufi anlamda da kullanıldığı olmuştur. Tasavvufta insan-ı kâmil vasfına sahiptir.

Bey’atün el virmez ey şeyh-i tarîkat tab’uma

Bir ayag ile ider pîr-i mugân himmet bana

Arpaemîni-Zâde Sâmî, Dîvân (G. 1/6).

“Tarikat şeyhi benim tabiatımı kabul etmez ama meyhanecilerin piri bana bir kadehle himmet eder.”

Eger deyr-i mugân tavfin ideydüñ ‘Avnîyâ bir gün

Görürdüñ âteş-i meyden fûrûzân şem‘-i mahfiller

Avnî, Dîvân (G. 11\7).

“Ey Avni bir gün Mecûsi kilisesinin etrafında dönersen eğer şarabın ateşinden mahfillerin mumunun parlak olduğunu göreceksin.”

3.1.2.8. Semender

Semender ateşte yanmayan bir çeşit efsanevi hayvandır. Denizaltına benzeyen kuyruklu bir hayvan imiş. Kelime “Samtender”den muhaffedir. Bu hayvanın ateşe girdiği zaman bir çeşit yağlı madde ifrâz ederek kendini koruduğu rivayet edilir. Başka bir rivayete göre semender sadece ateşte yaşar ve ateşten çıkınca ölmüş. Bunun bir kuş olduğunu söyleyenler de vardır. Hindistan’daki Mecusilerin devamlı yaktıkları ateşte ısının artmasıyla semender denilen kanatlı bir böcek hâsıl olurmuş. Ancak efsanevi semenderi gördüğünü söyleyen kimse yoktur (Pala, 2004, s. 435).

“Erkek semender, ağaç veya odun aralarında yaşar. Bu ağaç veya odunlar yakıldığında ise semender can havliyle dışarı çıkar. Halk bu durumu semenderin ateşten peyda olduğu şeklinde yorumlar. Yani semenderin ateşten etkilenmediği inancı vardır” (Durkaya, 2010).

Edebiyatımızda âşık kimi zaman semendere benzetilir. Aşk ateşiyle gönlü yanmaktadır ve bu yanış ona zevk vermektedir.

Isınurdum yirüme nâr-ı firâka nisbet

Ben olaydum eger âteşde semender yirine

Bâki, Dîvân (G. 422/5).

“Eğer semender yerine ateşte ben olsaydım, ayrılık ateşindeki yerime ısınurdım.”

Mahabbet ehli virmez zevk-i vasla şûr-ı hicrânun

Semender nâr-ı sûzâna değışmez âb-ı hayvânı

Âşık Çelebi, Dîvân (G. 17/3).

“Muhabbet ehli kavuşmanın zevkine ayrılığın acısını vermez. Semender de yakıcı ateşi ölümsüzlük suyuna değışmez.”

3.1.2.9. Zend

“Zerdüş Gatha denilen özdeyişleri Avesta adında bir kitapta toplanmış olup daha sonra bu kitaba Zend adlı bir tefsir yazılarak Zend-avesta meydana gelmiştir. Şehnâme’de Zend-avesta’dan çok etkilenilmiştir” (Pala, 2004, s. 492).

Edebiyatımızda ele alınması Mecûsilik, Zerdüş ve ateş bağlamında olmuştur.

Mey ü neyle Ahmedî sözine gûş ol

Safâsuz sûfiyi ko ohısun Zend

Ahmedî, Dîvân (G. 132/9).

“Mey ve ney ile Ahmedî'nin sözünü dinle, sefası olmayan sofıyi koy Zend okusun.”

Ger ibrâz-i hüner itse bu dem Zerdü şt-i sâhib-Zend

Şerâr-i seng olur mânend-i erzen münce mid peydâ

Arpaemîni-Zâde Sâmi, Dîvân (K. 7/14).

“Zend'in sahibi Zerdüş ş şu zamanda bir hüner gösterse, taşın kıvılcımından donmuş darı meydana gelir.”

3.1.2.10. Zerdüş ş

Zerdüş ş hakkındaki bilgiler sınırlı ve tahminlere dayanmak suretiyle elde edilmiştir. Mecûsiliğın kurucusu Zerdüş ş Batı'da Zoroaster olarak bilinir. Zoroaster, Farsça'da “güzel develere sahip olan” anlamındaki Zarathushtra'nın Yunanca'ya geçmiş şeklidir. Zerdüş ş ün ne zaman ve nerede doğduğu konusu tartışmalıdır. Avesta'ya ve Yunan kaynaklarına göre Zerdüş ş Doğu İran'da yaşamıştır. Nitekim Kral Viştaspa'nın saltanat sürdürdüğu Horasan bölgesi de buradadır. Bazı kaynaklar ise Zerdüş ş ün İran'ın kuzeybatısında yer alan Mâverâünnehir bölgesinde hayvancılıkla uğraş an yarı göçebe kabilelere mensup olduğunu, Doğu İran'a daha sonradan gidip yerleştiğini ileri sürmektedir. Babası Poyruş aspa'nın rahip olduğu söylenir. Mecûsi kaynaklarına göre Zerdüş ş, küçüklüğünden itibaren diğer çocuklardan farklı olarak sürekli bir arayış içerisindeydi. Nitekim yirmi yaşına geldiğinde onda önemli değişiklikler görülmeye başlandı; sık sık dağlara ve ıssız yerlere giderek inzivâ hayatı sürmeye çalışıyordu. Otuz yaşındayken Tanrı'nın temsilcisi melek Vohu Mana ile (iyi düşünce) karşılaştı. Kendisine ilk vahiyleri getiren Vohu Mana onu ruhsal olarak yüce tanrı Ahura Mazda'ya götürdü. Zerdüş ş, Ahura Mazda'yı “bilge rab” olarak nitelemektedir. Bu vahiy tecrübesini sonraki yıllarda diğerleri izledi; böylece yaşadığı dönemin politeist kültürüne karşı monoteizmi temel alan yeni bir inancı telkin etmekle görevlendirilen Zerdüş ş etrafına bu inancı yaymaya başladı. Viştaspa'nın Turanlılar ile yaptığı bir savaşta Kral Viştaspa ve ordusu yenildi. Bazı kaynaklara göre Zerdüş ş bu savaş esnasında öldü veya öldürüldü (Gündüz, 2003, s. 282).

Klâsik Türk edebiyatında Mecûsiliğın kurucusu olarak ele alınan Zerdüş ş, beyitlerde Zend, ateş, ateşgede, Mecûsi gibi unsurlarla kullanılmıştır.

Dîn-i Zerdüş't'e kıllur terğîb fevc-i 'aşkı

Âteş rû hâl Hind ü çeşm câdû el-'ıyâz

Nâkâm, Dîvân (G. 148/4).

“Yüzü ateş, beni Hint, gözü cadı olandan, aşkın dalgasıyla Zerdüş'tün dinine arzu duyup sığınır.”

Bakar mı mâl-i mezâyâsı âteş-i kâhra

Sakın ki nâme-i ağıyâr nüsha-i Zerdüş't

Servet, Dîvân (G. 15/5).

“Zerdüş't nüshası yabancıнын kitabıdır ondan sakın, meziyet serveti olan kahr ateşine bakar mı?”

3.2. Budizm

3.2.1. Budizm İle İlgili Genel Değerlendirme

“Budizm M. Ö 6. yüzyılda Kuzey Hindistan'da yaşamış Siddharta Guatoma'nın öğretilerini konu edinen evrenel nitelik kazanmış olan bir dindir. Budizm'in ortaya çıkış amacı Kast sistemine ve Brahma şekilciliğine karşı koymaktır” (Yakar, 1981, s. 51).

Siddaharta Guatoma'nın lakabı aydınlanış, uyanmış manasına gelen Buda'dır. Guatoma'nın hayatı hakkında tarihi ve efsanevi olmak üzere iki tür bilgi mevcuttur. Bu iki bilgiye göre de 35 yaşlarında Buda olmuştur. İlk vaazını Kanunun Tekerliğini Döndürmek olarak adlandırdığı için bu dinin sembolü tekerlek olmuştur. Budizm rahiplerine Bhikshu daha sonradan katılımı kabul edilen rahibelerine ise Bhikshuni denilmektedir. Bhikshu'lardan oluşan teşkilatlanmaya ise Sangha adı verilmiştir. Sangha Budizm'in yayılmasında etkin rol oynamıştır (A. Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 274).

Buda'nın ölümüyle yakılan vücudundan arta kalan parçaları kutsal emanetlerin korunduğu yer manasına gelen Stupalar'da saklanmıştır. Bu dönemde toplam on tane Stupa yapılmıştır.

3.2.1.1. Tarihi

Guatoma M. Ö 563'te doğmuştur. Nepal bölgesinde varlığını devam ettiren Sakya kabilesinde dünyaya gelmiştir. Prens Guatoma 29 yaşına kadar saray zevk ve eğlencesinde yaşamıştır. 29 yaşında sarayı terk ederek gerçeği aramaya

koyulmuştur. 35 yaşında ise Buda olmuştur. İlk vaazını Benares'te daha önce onunla birlikte yolculuğa çıkmış olan 5 öğrencisine vermiştir. Bundan sonraki süreçte 40 yıl dolaşarak vaazlar vermeye devam etmiştir. Ve seksen yaşında ölmüştür (Bahadıroğlu, 2017, s. 61).

Buda'dan sonra Buda'nın öğretilerinin yer aldığı ve Sangha kurallarının 500 keşişe okunduğu birinci konsil toplanmıştır. Bu konsile Buda'nın öğrencisi Kasyapa başkanlık etmiştir ve Ananda kuralları okumuştur. Uzun bir süre sonra fikir ayrılıklarının ortaya çıkması sebebiyle Vesali'de ikinci konsil toplanmıştır. Bu konsile 700 keşiş katılmıştır. İhtilaflar giderilememiş ve burada Budistler Sarvastivadin (Atalarının öğretilerine bağlı kalanlar) ve Mahasanghika (Laikler) olmak üzere ilk gruba ayrılmıştır. Üçüncü konsil Kral Aşoka tarafından toplanmıştır. Bu konsile 1000 keşiş katılmıştır. Bütün çabalara rağmen fikir ayrılıkları giderilemeyerek Budistler arasındaki ayrım iyice keskinleşmiştir. Böylece Mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştır. Konsilde Sarvastivadin grubunun görüşleri kabul edilmiştir. Mahasanghika grubu ise bu karar üzerine Madhura'ya gitmiştir. Bu da Budizm'in Hindistan'a yayılmasına zemin hazırlamıştır (Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 276-278).

Kral Aşoka Budizm'in yayılmasını sağlamak amacıyla pek çok keşişi dünyanın çeşitli bölgelerine göndermiştir. Aşoka'nın uyguladığı bu politika sayesinde Budizm Hindistan dışında pek çok bölgeye yayılmıştır. Suriye, Seylan, Makedonya, Mısır, Yunanistan gibi yerlerde sonraki süreçlerde de Türkistan'a yayılmıştır. Seylan'dan sonra Çin'e doğru yayılmaya başlamıştır (Bahadıroğlu, 2017, s. 49).

788-820 yıllarında Hinduizm'in canlanmıştır. Budizm'de Hinduizm'den etkilenerek onun çizgisine yaklaşmıştır. Magadha'nın 1200'lü yıllarda Müslümanların eline geçmesiyle Hindistan'da Budizm etkisini kaybetmiştir. 1340'da Keşmir bölgesinde de Budizm yok olmuştur. Nepal'de varlığını günümüze kadar korumuş olan Budizm'in ise ana yapısı bozulmuştur (Bahadıroğlu, 2017, s. 54).

3.2.1.2. İnanç esasları

“Budizm'de iman ikrarı üç temele dayanmakta ve üç cevher olarak nitelendirilmektedir. Buda, Dahamma ve Sangha gibi üç temel inanç kurallarından oluşmaktadır” (Tümer, 1988, s. 35).

Kurtuluş inancında bütün insanların eşit olduğu ve yardıma ihtiyaçları duymadan bütün insanların kurtuluşa erebileceği görüşü mevcuttur. Tabi ki bu nokta da karma ve tenasüh inancı önemli bir yer tutar. Karma; kişinin kendi iradesiyle yaptığı işlerdir. Tenasüh ise ruhun tekrar tekrar farklı formlarda dünyaya gelmesidir. İnsanın bundan kurtulabilmesi için Sekiz Dilimli Yol'u izlemesi gerekmektedir. Ancak böyle bir harekette bulunan insan kesin kurtuluş olan Nirvana'ya erebilir (Tümer, 1988, s. 38).

“Budizm’de birinin kurtarıcı olarak geleceği inancı mevcuttur. Bu kurtarıcı Ajita’dır. Budistleri içinde buldukları durumdan kurtaracak olan Buda’dır. Şu an Tusita Cenneti’ndedir” (Tümer, 1988, s. 17).

“Budizm’de her şey boşluk içindedir. Canlı ve cansız bütün varlıklar geçicidir. Sürekliliğini koruyacak durumda olan hiçbir şey yoktur” (Bahadıroğlu, 2017, s. 58).

3.2.1.3. Din önderleri

Budizm’in önderliğini yapan hiç şüphesiz Buda’lardır. Buda’nın kelime anlamı uyanan, aydınlandır. Bu zamana kadar toplamda 25 Buda gelmiştir. Budizm’in kurucusu olan Gautoma 25.Buda’dır. Bundan sonrada Metteyya gelecektir. Guatoma Budizm öğretilerini oluşturması ve Budizm’in yayılmasına büyük katkı sağladığı için önemli bir yere sahiptir. Kaynaklarda hayatı hakkında kesin bilgilere yer verilmemektedir. Eldeki verilere göre soylu bir aileden gelen ve karakter olarak mistisizme yatkın bir şahıstır. Sarayın dışındaki hayatı 29 yaşında fark etmiş ve ailesini terk ederek 6 yıl boyunca züht hayatı yaşamıştır. Bu yaşadığı hayatın onu gerçekliğe ulaştırmayacağını anladıktan sonra orta yolu seçmeye karar vermiştir. Bu aydınlanma ise 35 yaşlarında bir incir ağacının altında gerçekleşmiştir. Sonraki süreçlerde vaaz verip, öğretisini yaymak amacıyla ülkelerde dolaşmıştır (Tümer, 1988, s. 352-360)

3.2.1.4. Kutsal kitapları

Buda’nın ölümünden önce herhangi bir kutsal metin mevcut değildir. Buda’nın ölümüyle öğretilerin unutulmaması amacıyla toplanan birinci konsilde okunan kurallar Pali Metni olarak adlandırılan ilk metin ortaya çıkmıştır. 2.ve 3.Konsil’de buna iki bölüm daha eklenerek Tıpitaka (üç sepet) adı verilen kutsal kitap ortaya çıkmıştır.

Tıpitaka 3 sepete ayrılır. Birinci sepet Vinaya Pıtaka adı verilen disiplinle ilgili bölümdür. Bu bölümde Sangha ve keşişlerin uyması gereken genel kurallar yer alır. Vaazlar, ayinler, besinler, beslenme kuralları, giyinme bu bölümde yer aldığı için davranış sepeti olarak kabul edilir. İkinci sepet Sutta Pitaka adlı sepettir. Buda ve bazı öğrencilerinin konuşmalarını ve vaazlarını ihtiva etmektedir. Sutta’nın kelime anlamı “bağ”dır. Sutta Budizm’in öğretisi ve insanlar arasındaki bağı ifade etmektedir. Üçüncü sepet Abhidhamma Pitaka sepettir. Suttalarda işlenen konular burada daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Budizm’in felsefik ve psikolojik yanlarının ele alındığı en üstün doktrin sepettir (Turan, 2004, s. 68).

3.2.2. Klâsik Türk şiirinde Budizm unsurları

3.2.2.1. Ferhâr

“Ferhâr kelimesi Sanakritçe Vihara kelimesinden muharref olup Budizm dinine mensup olanların mabedi anlamını taşımaktadır. Bu dinin mabetlerinde birçok nakış ve tasvir bulunduğundan büt-i ferhâr tabiri kullanılmıştır. Sevgili anlatılırken büt-i ferhâr tamlaması kullanılmıştır” (Onay, 2009, s. 195).

“Ferhâr aynı zamanda Türkistan’da Hıta ile Kâşgar arasında güzelleri ile ünlü bir şehirdir ki bu şehir de bulunan puthânede yetmiş güzel putlara hizmet etmişlerdir. Kendi dininden olmayan birinin gelip putlara tapınmasıyla kızlardan birisi o kişiye hediye olarak verilmiştir” (Pala, 2004, s. 153).

Budizm ve Putperestliğin önemli bir unsuru sayılan ferhâr beyitlerde büt, büthâne, sânem gibi kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Sevgilinin güzelliği anlatılırken Ferhâr unsuruna rastlanmaktadır.

Deyr-i dil böyle sanem-hâne-i Ferhâr olmak

Hep senin ey büt-i nâzende hayâlindedir

Nedîm, Dîvân (G. 21/3).

“Ey nazlı put gönül kilisesinde Ferhar puthanesi olmak hep senin hayalindedir.”

Bir büt-i Ferhâr resmin dilde nakş idüp hayâl

Rahmiyâ sîneñ senüñ büt-hane şeklin bağlamış

Bursali Rahmî, Dîvân (G. 101/5).

“Ey Rahmî tapınağın putunun resminin hayalini gönlüne nakşedip senin göğsün puthane gibi olmuş.”

3.2.2.2. Keşiş

Keşiş sıkı bir tarikat disiplini altında yaşamını sürdüren kişi; münzevi; tek başına ya da kendisi gibi olan diğer kişilerle yaşamayı ilke edinen kişidir. Yaşam tarzı açısından keşişler iki grupta toplanırlar: yalnız yaşayanlar ve kendisi gibi olan diğer keşişlerle toplumdan uzak bir yerde yaşayanlar. Keşişlerin uymakta zorunlu olduğu bazı kurallar mevcuttur. Bekâret ve fakirlik bu kuralların en önemlilerindedir (Gündüz, 2017, s. 282).

“Keşiş unsuru Budizm ve Hristiyanlığın ortak unsurudur. İki inanışta da keşişlere yer verilmiştir. Budizm’de keşişlik bizzat Buda tarafından başlatılmışken Hristiyanlıkta Origen ve Aziz Antony tarafından başlatıldığı kabul edilmektedir” (Onay, 2009, s. 216).

Edebiyatımızda keşiş dinsel bir unsur olarak kullanılmaktadır. Bazı beyitlerde Keşişlerin yaşantı, öğretileri ve kurallarına yer verilmiştir.

‘Aceb mi eylese ra’nâlık ezhâr

Keşiş tağı gibi bir arkası var

Mânî, Dîvân (K. 166/42).

“Keşiş dağı gibi arkası var acaba çiçekler latiflik yapsa mı?”

Bir keşiş dil-beri sevdâsı ile kara geyüp

Kara düşler görerek sâkin-i büt-hâne idük

Tırsî, Dîvân (G. 122/5).

“Biz bir dilber sevdasıyla kara giyinip kara düşler gören puthane sakini olan keşişlerdik.”

3.3. Maniheizm

3.3.1. Maniheizm ile İlgili Genel Bir Değerlendirme

Maniheizm M. S 3. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kurucusu Mani’dir. Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve Budizm’e ait unsurları bünyesinde barındırmıştır. Maniheizm esasında iyi-kötü, karanlık-aydınlık gibi iki karşıt kavram mevcuttur. Böylelikle Maniheizm’de düalizm önemli yer tutmaktadır. Mani 12 yaşında Kutsal Ruh’tan vahiy almıştır. Vahiyden sonra içinde yetiştiği öğretinin bazı yanlarını reddetmiştir. Bu durum toplumun tepkisine neden olmuştur. Mani’ye 24 yaşında tekrar bir vahiy gelmiş ve Işığın Elçisi görevi verilmiştir. Böylelikle mani öğretisini yaymaya başlamıştır (Güngör, 1988, s. 17).

“Maniheizm Mezopotamya, Türkistan, Kuzey Hindistan, Çin, Tibet, İspanya, Fransa, Kuzey Afrika, Kuzey İtalya, Balkanlarda uzun süre varlığını sürdürmüştür. Günümüzde az olsa da mensubunun bulunmasıyla yaşayan dinler arasında yer almaktadır” (Güngör, 1988, s. 18).

Maniheizm 762 yılında Uygurlar tarafından benimsenmiştir. Uygurlar devletin resmi dini olarak Maniheizm’i kabul etmiştir.

3.3.1.1. Tarihi

“Maniheizm MS. 3.Yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Mani ilk cemaatini Silifke-kesifon’da oluşturmuştur. Buradan sonra öğrencileriyle birlikte İran’a gitmiştir. Bazı öğrencilerini Roma’ya göndermiş kendisi ise Hindistan’a geçmiştir” (Güngör, 1988, s. 21).

Sasani İmparatoru Ardaşır’ın ölümüyle yerine 1.Şapur geçmiştir. Mani Şapur hükümdar olunca Babil’e dönmüştür. Mani Şapur’un desteğini kazanmayı başarmıştır. Böylelikle Maniheizm’in yayılması kolaylaşmıştır. Bu refah içinde geçen dönem sonrasında 1.Behram’ın tahta geçmesiyle durumlar değişmiştir. Mani hapse atılıp zincire vurulmuştur. 276 yılının ilkbaharında ölmüştür. Cesedi parçalara ayrılarak teşhir edilmiştir (Güngör, 1988, s. 28).

“Mani’den sonra öğrencilerine de baskı sürmüştür ve Maniheizm İran bölgesinde gerilemeye başlamıştır. Bununla birlikte farklı bölgelere misyoner ve tüccarlar aracılığıyla yayılmaya devam etmiştir. Orta çağ’a kadar Batı’da varlığını sürdüren Maniheizm 6.Yüzyıldan itibaren Batı’da yok olmuştur” (Bıyık, 2002, s. 17).

Maniheizm Doğu İran’dan gelmiş olmasına rağmen; Orta Asya onun Merkezi oldu. Hatta burada 762’de Uygur İmparatorluğu’nun devlet dini olmayı da başardı. İmparatorluğun çöküşünden sonra, onu izleyen küçük devletlerde, acımasız Moğol saldırısında tamamen yenik düştüğü 13.Yüzyıla değin Budizm ve Nesturi Hıristiyanlığı yanında kendi durumunu korumayı sürdürdü. Maniheizm’in Orta Asya’daki önemi 20. Yüzyılın başlangıcında Alman, Rus ve Fransız bilginleri tarafından birkaç defa yapılan Turfan seferleri sırasında elde edilen bu dönemden kalma pek çok yazılı belge ve frekanslarla ortaya koyuldu (Bıyık, 2002, s. 21).

“7. yüzyılda Maniheizm’in öncüleri ipek yolunu takip ederek Türkistan ve Çin, Çin’den de Tibet’e gitmişlerdir. Mani’nin öğretilerini bu bölgelerde yaymışlardır” (Güngör, 1988, s. 34).

3.3.1.2. İnanç esasları

Maniheizm’de inanç esasları; Işık (iyilik) ve Karanlık (kötülük) gibi iki ezeli ilke ile Hz İsa’nın geleceğini haber verdiği Paraklet/ Peygamber’in Mani olduğu inancına dayanmaktadır. Tanrı inancının temelinde iki karşıt kavram olan iyi-kötü vardır. İyilik Tanrısı Işık âleminin tanrısıdır. Bu Tanrı ezeli ve Ebedidir. Kötülük Tanrısı (karanlık Tanrısı) kötü âlemin yönetici konumundadır. Kötülük Tanrısı’nın etrafında kötü olan varlıklar ve 5 kötü âlem vardır. Karanlık, ateş, duman, rüzgâr, su bu kötü âlemleri oluşturur. Kötülük Tanrısı ile İyilik Tanrısı sürekli çatışma halindedir (Küçük ve Diğerleri, 2017, s. 149).

3.3.1.3. Din önderleri

Âdem'in yaratılmasından sonra ona gerçeği göstermek için Işık Elçisi olan Îsâ gönderilmiştir. Îsâ'dan sonra bütün Işık Elçilerinin babası olarak anılan Işık zihni (MaNûhmed) görevlendirilmiştir.

Bu süreçten sonra ise son Işık Elçisi olan Mani görevlendirilmiştir. Mani MS 216'da Mardin'de doğmuştur. Babası Fatak, annesi ise Marmarjam'dır. Fatak bir din reformcusudur. Belli bir yaşa ulaştığında Mani'yi de bu oluşuma dâhil etmiştir. Mani 12 yaşında ilk vizyonu görüş, 24 yaşında Işığın Elçisi olmuştur. Öğretiyi yaymak için yıllarca dolaşım vaazlar verdikten sonra 274'te hapse atılmıştır. 277'de de ölmüştür.

3.3.1.4. Kutsal kitapları

Mani'ye göre Zerdüşt, Buda ve Îsâ'nın başarılı olamama nedenleri arasında bir eser bırakmamak vardır. Böyle bir düşünceye sahip olan Mani 7 tane kitap yazmıştır. Fakat bu kitapların çoğu kaybolmuş ve bozulmuştur.

Bu kitaplar; Hayat İncili, Hayat Hazinesi, Rîsâleler, Sırlar Kitabı, Devler Kitabı, Mektuplar, İlahiler ve Dualar'dır.

Hayat İncili; Süryanice yazılmıştır. 22 bölümden oluşmuştur. Manistlerce Küçük Kırmızı Kitap olarak bilinmektedir. Hayat Hazinesi; Maniheizm'in insan üzerindeki psikolojik etkisine yer vermektedir. Rîsâleler; Kozmogonik olayları konu etmektedir. Sırlar Kitabı; 18 bölümden oluşmaktadır. Kitapta Mani ve diğer dinlerin peygamberleri karşılaştırılmış, kıyametle ilgili unsurlara yer verilmiştir. Devler kitabı mitoloji ve meleklerin düşüşünü anlatmaktadır (Tekin, 2014)

3.3.2. Klâsik Türk şiirinde Maniheizm ile ilgili unsurlar

3.3.2.1. Engelyûn

Meşhur ressam Mani'nin resimlerini topladığı koleksiyonu adına erjeng denir. "erteng" şeklinde de kullanılan kelimenin "Mani'nin atelyesi", "Bir Türk kahramanının adı", "Rüstem'in öldürdüğü devlerden birinin adı", "Çin'de bir puthane", "Mani'nin evi" gibi anlamları vardır. . Mani'nin bir peygamber ve Erjeng'in de onun peygamberliğini ispat için kendisine verilmiş bir mucize olduğu inancı yaygındır (Pala, 2004, s. 140).

"Talat Onay'a göre ise İncil ve yedi renkli kumaş anlamlarını da taşımaktadır" (Onay, 2009, s. 173).

“Mani dininin kutsal kitabındaki resimler çok güzel olduğu için bu kitap, gökten inen bir mucize olarak gösterilir. Bundan dolayı da Mani'ye nakkaşlık isnad edilir. Yedi yazıt ve bir resim bölümünden oluşan bu resimli mecmua Nigâr, Nigârîstan, Engelyûn, Erteng veya Erjeng adlarıyla bilinir” (Yılmaz, 2014).

Erjeng ya da Engelyûn genellikle Mani ile birlikte kullanıla gelmiştir. Edebi sanat olarak telmih ve teşbihe yer verilmiştir. Sevgilinin tasvirinde, sevgilinin güzelliği anlatılırken sıkça başvurulmuş olan unsurlardandır.

Dinilür Mâniy-i nakkâş kitâbına dahı

Gerçi İncil-i şerîfe adıdur Engelyun

Vehbî, Tuhfe-i Vehbî (29b/3).

“Vehbî beytinde nakkaş Mâni'nin kitabının hatta İncil'i şerife de Engelyun şeklinde adlandırıldığından bahsetmektedir.”

Gamuñdan sûret-i Erjeng bi-hûş

Firâkuñdan büt-i Âzer şikeste

Bâki, Dîvân (G. 473/4).

“Bâki; gamından Erjeng'in suretinin sersem, ayrılığında ise Azer'in putunun kırık olduğunu belirtmiştir.”

Bana geçdükleri nakşî işitse deng ola Erjeng

Bana virdikleri rengi niçe tasvîr ider Mânî

Filibeli Vecdî, Dîvân (K. 29/58).

“Bana yapılan nakşî işitince Erjeng'e denk olacağım ve bana verilen renk Mâni tarafından nice zamandır tasvir edilir.”

3.3.2.2. Mani

Mani: Meşhur Çinli bir nakkaş ve ressamın adıdır. Sasanîler zamanında, Şapur devrinde İran'a gelmiştir. Burada Zerdüştlük ile Hıristiyanlığı incelemiş ve bunların ikisini birleştirerek yeni bir mezhep kurmuştur. Buna Mani dini (Maniheizm) denilir. Mani dini en çok Çin'de yayılmış olup kutsal saydıkları kitapları resimlerle süslü imiş. Yaptığı resimler çok güzel olduğu için bu özelliğini müritlerine gökten inen bir mucize olarak göstermiştir. Şapur'un hekimi iken kızını iyileştiremediği için bir aralık İran'a sürülmüş ve

Hürmüz'ün oğlu Behram koyu bir Zerdüş olduğu için onu, derisini yüzdürerek öldürmüştür. Nigaristan, Erteng veya Erjeng adlı resim mecmuası ile ünlüdür. (Pala 2004, s. 297).

Mani edebiyatımızda resim, nakş, engelyûn, erjeng, tasvir, Mûsâvver gibi kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Mani'nin resimdeki mahareti şairlerce övülmüş, kimi zamansa şair kendini veya âşığı Mânî'ye benzetmiştir. Sevgili de Mani'nin resimlerine benzetilir.

Bir gül-istân nakş itdi midhatûnde Ahmedî

Ki oldı hayrân Mânî itdügi nigâr-istân aña

Ahmedî, Dîvân (K. 6\42).

“Ahmedî övgüsüyle öyle bir gül bahçesi nakşetti ki Mânî'nin yaptığı resim sergisi bile ona hayran kaldı. Şair burada kendisini Mani ile kıyaslayarak üstün olduğu belirtmiştir.”

Ne cânı var nukûş-i tâkını resm eyleye Mânî

Ne kâdir kıl kalemlle itmege tasvîr anı Bih-zâd

Arpaemîni-zâde Sâmî, Dîvân (K. 23\15).

“Mani'nin ne canı var ki kaşının nakşının resmini yapsın, Behzâd bile kalemiyle onu tasvir etmeye kadir değil.”

3.3.2.3. Nigâr

“Nigâr, tasvir ve suret manasıdır. Resim gibi güzel sevgilidir” (Devellioğlu, 2012, s. 976). Aynı zamanda put manasını da taşımaktadır. Putperestlikle Maniheizm'in ortak unsurlarındandır Sevgilinin kusursuz bir güzellikte olduğu anlatmak için kullanılan unsurlardan birisidir.

Olmadıysa bize visâl-i nigâr

N'ola çeşmümedür hayâl-i nigâr

Âhî, Dîvân (G. 31/1).

“O resim kadar güzel sevgiliye kavuşamadıysak ne olacak? Zaten o sevgilinin hayali gözümde.”

Gelse nigâr ayaguna başdan şarâba çek

Def’-i hicâb eyle su’âl u cevâba çek

Âşık Çelebi, Dîvân (G. 26/1).

“Resim kadar güzel sevgili ayağına gelirse onu baştan şaraba çek, utanmayı bırak ve soru-
cevaba çek.”

3.3.2.4. Nigârhâne

“Nigârhâne resim ve heykellerle süslenmiş olan yer; resim ve heykel sergisi yapılan yer,
puthane, güzelleri çok olan yer ve resim yapanların çalıştıkları atölye gibi anlamları vardır.
Nigâristân da denir. Mânî’nin ünlü resim mecmuasının diğer bir ismi de Nigârhâne’dir”
(Devellioğlu, 2012, s. 976).

Edebiyatımızda şairler Mânî’ye telmihen ve sevgilinin güzelliğini anlatırken bolca bu
unsuru kullanırlar.

Şu resme buldı perîlerle her çemen sûret

Niteki bütler ile zeyn ola nigâristân

Bursalı Rahmî, Dîvân (K. 8/15).

“Şu resmen perilerle süslü bir suret buldu. Nitekim resim sergisi putlarla süslendi.”

Değil cerîde-i eş’âr sanki cilve eder

Nigârhâne-i Erjeng içinde bîkr-i hayâl

Şeyh Gâlib, Dîvân (K. 29/2).

“Erjeng’deki heykel sergisi içinde, sanki orijinal hayaller değil de, eşsiz şiirler cilve
yapar.”

3.3.2.5. Nakş, nakkaş

Gerek el yazması kitaplara renkli olarak yapılan tezyinî resimlere ve gerekse
şimdi minyatür dediğimiz renkli manzara ve insan resimlerine “nakş”, bunları
yapan sanatkârlara “nakkaş” denir. Yani nakkaş, her türlü nakış deseni, tezhip
ve minyatür yapan sanatkârlar için kullanılan genel bir terimdir. Nakş
kelimesinin yazı anlamına kullanıldığı da olur. Gökyüzü, cennet ve dünyanın
görünümü de birer nakştır. Nakkaş ayrıca Allah'ın sıfatlarındandır (Yılmaz,
2014).

Nakş özellikle sevgilin güzelliği anlatılırken kullanıla gelen bir unsurdur. Bunun yanında sevgilinin sureti âşığın gönlüne nakş olmuştur. Âşık her nereye gitse onu görmektedir. Nakkaş unsurunda ise tasavvufi bir boyuta giden durum söz konusudur.

Değil mi laleye dag-ı derunu zib-efza

Hayal-i hali gönülde nakış değil de nedir

Hazık, Dîvân (G. 47/6).

“Benin hayali gönülde nakış değil de nedir? Laleyi güzelleştiren gönül yarası değil mi?”

Şol kadar tasvîr ederler dilde yârûñ nakşım

Şimdi şâ'irler kodılar şi'ri nakkaş oldılar

Âhî, Dîvân (G. 22/4).

“Şairler gönüldeki yârin resmini yapabilmek için şiiri bıraktılar nakkaş oldular.”

Her nakşı yazdılar gelicek işbu sûrete

Nakkâş kaldı vâlih ü hayrân edîb-ile

Ahmedî, Dîvân (G. 581/3).

“Her nakşı gelecek olan bu surete yazdılar, nakkaş ile edip hayranlıkla baka kaldı.”

3.3.2.6. Mûsâvvir, Mûsâvvire

“Tasvir, resim yapan, ressam anlamına gelir. Varlıklara biçim veren manasına gelen Allah'ın sıfatlarından birisidir. Edebiyatımızda en büyük Mûsâvvir olan yaratıcıyı kastetmek amaçlı kullanılmıştır” (Devellioğlu, 2012, s. 802) yine tasvir resim gibi kelimelerde bu unsurların tamamlayıcısıdır.

Mûsâvvir isminiñ te'sîridür kim bunca eşkâli

Kim itdi nutfe-i cevher-nümâdan hazret-i nakkâş

Sıdkî, Dîvân (G. 120\4).

“Bunca şekilleri kim yaptı şüphesiz Mûsâvvir isminin tesiridir ki hazreti nakkaş cevher gösteren meniden yaptı.”

Düşse mir'ât-ı dile 'aks-i ruhı dildârun

Görinür şöyle ki bir rûh-ı Mûsâvver diyecek

Âgâh, Dîvân (G. 221/6).

“Sevgilinin ruhunun aksi gönül aynasına düşünce cisimleşmiş bir ruh göründü diyecek.”

Gönül deyrinde haddûñ kılmagıçün ey sanem tasvir

Sirişküm rengi çeşmüm kâsesinde lâle-gûn olmuş

Behiştî, Dîvân (G. 225/2).

“Ey sanem, gönül kilisesinde boyunu tasvir etmek için gözyaşımın rengi göz çukurumda lale rengin dönmüş.”

3.4. Putperestlik

3.4.1 Genel Bir Değerlendirme

Tarihin değişik dönemlerinde çeşitli milletler inanç duygularını beslemek amacıyla olgular aramışlardır. Bu arayışta ortaya çıkan en önemli kavramlar şüphesiz ki put ve putperestlik kavramı olmuştur.

“Put: Bazı ilkel toplumlarda doğaüstü güç ve etkisi olduğuna inanılan canlı ve cansız nesne, tapıncak, sanem, fetiş anlamına gelmektedir. Putperest ise putlara inanan ve ona Tapınan manasını taşımaktadır” (TDK, 2011, s. 587).

Her toplumun putperestliğe bakışı farklı olsa da ilahi dinlerde birbirlerine yakın görüşlerin mevcut olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında farklı adlandırmalar kullanılmıştır. Batı dillerinde ve paganizm, İslami kaynaklarda veseniye terimleriyle karşılanmıştır. Yunanca eidolon (put, idol) ve latreia (tapınma) kelimelerinden türetilen idolatry, "suret ve temsillere yanlış şekilde ve yanlış sebeplerle değer verme veya tazimde bulunma" şeklinde tanımlanır. Latince pagandan (köylü, taşralı) türeyen paganizm ise Orta çağ başlarından itibaren kilise tarafından Hıristiyan olmayanlar, XVIII. yüzyıldan itibaren ise çok tanrılı dini geleneklerdeki putperestlik için kullanılmıştır. İslami kaynaklarda put karşılığında kullanılan, insan suretindeki putun kastedildiği vesen (çoğulu evsan) kelimesinden türetilen veseniye de genel anlamda putperestliği ifade eder. Putperestlere de abedetü'l-evsan denir (Güç, 2007, s. 365-368).

Putperestler putlara kimi zaman tanrı diye inanırken kimi zamanda putları Tanrı ile iletişimi sağlayan bir aracı olarak görmüşlerdir. Putlara bakış açılarına göre de uygulamaları şekillenmiştir.

Putlar genellikle insanlar tarafından ağaç, taş, altın, gümüş gibi maddelere şekil verilmek suretiyle yapılmaktadır. Yapım aşaması tamamlandıktan sonra inanışlara göre bazen kutsal kabul edilen mekânlara bazen evlere konulmaktadırlar.

Putperestlik Yunanistan, Mezopotamya, İngiltere, Mısır, Arabistan gibi pek çok bölgeyi belli zamanlarda etkisi altına almıştır.

3.4.1.1. Putperestğin tarihi

Putperestlik çeşitli bölgelerde yayılma alanı bulmuştur. Bu alanlardan birisi Mezopotamya'dır. Mezopotamya elverişli şartları dolayısıyla tarihte pek çok medeniyetin merkezi olmuştur. Çeşitli uygarlıklar bu topraklarda bir arada yaşamışlardır. Hal böyle olunca farklı inanç sistemleri ortaya çıkmış ve inançsal etkilenmeler olmuştur. Çoktanrıçılığa ve Putperestliğe dair en eski belgeler bu bölgede bulunmuştur. Mezopotamya'da tanrılar genellikle insan suretinde tasvir edilmiştir (Ekrem, 1999, s. 25).

Yapılan arkeolojik çalışmalarda bölgeden tanrı ve tanrıça heykellerine rastlanmıştır. Bu da bölge halkının inanç sistemini ortaya koymada büyük yarar sağlamıştır. Ki, An, Enlil, Ut, Nanna, Marduk, Adad, Dagon Mezopotamya'da inanılan bazı Tanrı isimleridir.

Mısır çoktanrıçılık konusunda köklü bir tarihi olan bölgelerden birisidir. Mısır'da inanç oluşunu fiziki şartlar etkilemiştir. Tanrılar fiziki şartların getirisine göre isimlendirilmiştir. Çok tanrılı inanca sahip olan Mısırlılar da tanrılar insan vücutlu ve hayvan başlı olarak resmedilmiştir. Mesela insan vücutlu Giza Sfenksi meşhur olmuştur. Hayvanların kutsallıkları bölgelere göre değişmiştir. Mesela Nil'de çok bulunan timsahlardan dolayı bu bölgede timsah tanrılarına, çöl kısmında da aslan tanrılarına rastlanmıştır (Ekrem, 1999, s. 29). Ra, Amon, Ptah, İzis, Api, Hator, Mut önemli tanrılarındandır.

Yaklaşık M. Ö. 1150 yılında tarih sahnesinde yer alan Grekler tarih içerisinde pek çok puta ilah olarak tapınmıştır. M. Ö. 800 yıllarında yazılan Grek efsanelerinden edinilen bilgilere göre, onlar bir labirentin merkezinde bulunan Minotaur denilen yarı insan yarı boğa olan canavar bir ilaha inanmıştır. Kralları Minos tarafından bu ilaha her yedi yılda bir hediye olarak yedi kız yedi erkek kurban edilmiştir (İslam Ansiklopedisi). Grek tanrıları insanlardan tarafından çok güçlü addedilmişlerdir. İnsanlar Tanrılarını kızdırmamak adına ellerinden geleni yapmışlardır. Bu hususta özellikle tanrılara sunulan kurbanlar dikkat çekmektedirler. Tanrılarının her biri farklı bir alanı vardır ve tanrılar birbirleriyle ilişki içindedirler. En önemli tanrıları arasında Zeus, Apollon, Gaya, Athena, Pan, Eros, Afrodit, Hades, Hermes, Ares, Helena gösterilebilir. Grekler tanrılar için yılın belli zamanlarında festivaller düzenlemişlerdir (Bader, 2008, s. 54).

İslamiyet'ten önce Arabistan coğrafyasında putperestlik yoğun şekilde baş göstermiştir. Bununla birlikte Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde putlara bakış açıları farklıdır. Bazı yerlerde gök cisimleri ilah olarak kabul edilirken bazı bölgelerde sadece yapılan putlar tanrı kabul edilmiş bazılarında ise putlar sadece tanrı ile insanlar arasında aracı olmuştur. İnsanlar put yapmış bunları evlerine ve kutsal mekânlarına koymuşlardır (Bader, 2008, s. 55). Belli zamanlarda bunlara deve, koyun hatta rivayetlere göre insandan adaklar sunmuşlardır. Lat, Uzza, Menat, Hübel, Îsâf ve Naile, Malakbel, Akhibol, Yarhibol, Bel, Aştar, Sin, Şems önemli tanrıları olarak sayılabilir.

Romalılar inanç konusunda çeşitli topluluklardan etkilenmiştir. Tanrılarını belli bir süre sonra özellikle Grek tanrılarıyla özdeşleştirmişlerdir. Yine toplumsal yaşantıları tanrıların oluşturulmasında göz önünde tutulacak bir etken olmuştur. M. Ö birinci yüzyıldan itibaren tanrı heykelleri yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Jüpiter, Neptün, Tellus, Ceres, Nepton, Vesta önemli tanrıları arasındadır (Güç, 2007, s. 366).

“Hıristiyanlık tarihinde ikona olarak adlandırılan aziz ve azize resim ve tasvirlerine Tazim konusu putperestlik tartışmaları açısından önemlidir. İkonalara saygı putperestlik Tehlikesi taşıdığından kiliselerden ikona, resim ve heykellerin kaldırılması mücadelesi Verilmiş ve ikona karşıtı bir dönem (ikonoklazm) yaşanmıştır” (Güç, 2007, s. 365). İlahi dinler putperestliğe şiddetle karşı çıkmıştır. Kutsal kitaplarda yasaklanmış ve bu konu hakkında cezalandırılmaların olduğu belirtilmiştir.

3.4.1.2. Dayandığı düşünce sistemi

Putperestliğe soyut ve kavramsal olarak bakıldığında temelinde inanç duygusunun tatmin edilmesi olduğu görülecektir. İnsanlar tarih boyunca inanç duygusunu doyumak amacıyla çeşitli yönelimlerde bulunmuşlardır. Dinlerin ortaya çıkması da zaten tam da bu noktada gerçekleşmiştir Tanrı veya Tanrıların varlığı insanların kendinden daha üstün ve daha güçlü bir varlığa inanma isteği sonucu ortaya çıkmıştır.

Putperestliği düşünce sistemi bakımında ayırmak lazım gelmektedir. Put ve çeşitli cisimlere tapınmanın ilk sebebi bir yaratıcı ihtiyacından öne gelmektedir. İnsanlar kimi zaman doğada güçlü gördükleri ay, güneş, yıldız gibi cisimlere kimi zamansa kendi elleriyle çeşitli maddelerden yaptıkları putlara tapınmışlardır. Tanrı olarak addettikleri bu nesnelere ibadette bulunmuşlardır. Geleceklerini tayin etmede onlardan yardım almışlardır. Tapınılan tanrıların cezalandırma ve ödüllendirme gibi olgularda bulduklarına da inanmışlardır (Palabıyık, 2017)

Bunun yanı sıra Tanrıların insani vasıflarının mevcut olduğu fakat insanlardan daha kuvvetli yapıda buldukları kanaati de mevcuttur. Özellikle Grek inancındaki tanrılar buna en iyi örnektir.

İnsanların putperestliği benimsemesinin altında yatan ikinci sebep hiç şüphesiz Tanrı ile iletişimi sağlamak için bir aracı tayin etmek anlayışıdır. Özellikle Arabistan coğrafyasında gürülen bu anlayışta tek tanrı inancı mevcuttur. Bunun yanında çeşitli sebeplerle tanrıyla bağlantı kurmak amacıyla putlara tapınma ortaya çıkmıştır. Putlar tanrının bir parçası sayılarak onlara ibadetlerde bulunulmuştur. Kurban törenleri düzenlemişlerdir. Bazı zamanlarda festivaller şenlikler düzenlendiği gürülmüştür.

3.4.2. Klâsik Türk şiirinde putperestlik unsurları

3.4.2.1. İlahlar

3.4.2.1.1. Lât

Rivayetlere göre bu put Sakif Kabilesi'nin putu idi. Taif'te kare şeklinde bir kaya parçasından ibaretti. Katade'den gelen bilgiye göre ise, Lât, Taif'de bulunan bir ev idi ki, Kureyşliler ona tapınırlardı. Ancak İbni Abbas, Mucahid ve Ebu Salih'ten gelen bilgiye göre, 'Lât' kelimesi Arapça lette fiilinin ismi faili olup, 'arpa veya buğday ununu yağ ve benzeri bir şeyle karıştırıp çorba yapan kişi' anlamına gelir (Atalay, 2010, s. 68). Bu bilgiye göre 'Lât' kelimesi, hacılar veya müşrikler için bu şekilde çorba yapan bir adamın sıfatı idi. Bu adam ölünce bazı insanlar önce onun kabrine büyük bir saygı gösterdiler, sonra da tapınmaya başladılar. Bazılarına göre ise, Lât kelimesi 'Allah' lafzının müennes şeklidir. Araplar kendi putlarına Allah'ın sıfatlarını veriyor, sonuna da dişilik edatı olan 'ta'yı ekliyorlardı. Böylece 'Allah' isminden 'el-Lât', O'nun 'el-Aziz'den 'el-Uzza. ', 'el-Mennan' isminden ise 'el-Menat' sıfatını geliştirmişlerdi. Çünkü meleklerin Allah'ın kızları olduğuna inanan Araplar, bu putlarında o meleklerin resimleri olduğuna inanıyorlardı. (Atalay, 2010, s. 69).

Lât Kur'an-ı Kerim'de de karşımıza çıkmaktadır.

Edebiyatımızda adına rastladığımız önemli put isimlerinden birisi olan Lât şairler tarafından İslamiyet'ten önceki hayata vurgu yapmak için kullanılmıştır. Cehalet, putperestlik kavramlarının anlatıldığı beyitlerde sık sık karşımıza çıkmaktadır.

Ehl-i îmânuñ hakikatde perestiş kılduğı

Ehl-i řirküñ ma`nî-i Lât u Menâtıdur yine

Nâmî, Dîvân (G. 97/3).

“İman ehlinin gerçekte tapındığı, şirk ehlinin Lât ve Menât'ına yine engeldir.”

Küfrdür zerk u şirki mahz-ı riyâ

Sûfiya ol ikisi Lât u Menât

Ahmedî, Dîvân (K. 13/25).

“Halis riya ve şirk küfürdür. Sofiye o ikisi de Lât ve Menât gibidir.”

3.4.2.1.2. Menât

Putperest Araplar tarafından Allah’ın kızları olarak kabul edilen Lât ve Uzzâ ile birlikte Menât adlı puttur. Menât, Sâmî panteonunun en eski ilâhlarından biridir. Menât, Mekke ile Medine arasında Kudeyd’e yakın, Medine’ye 15 km. mesafedeki Müşellel denilen yerde deniz kenarında Hüzeyl kabilesine ait siyah bir kaya idi. Menât’a ait bir ev, hediyelerin konulduğu bir oda ve bekçi vardı. Menât’a sunulan kurbanlar yağmur yağdırması için sunulmuştur. Bu sebeple Menât’ın su ile ilgili bir Tanrı olduğu görüşleri mevcuttur (Fehd, 2004, s. 121).

Klâsik Türk şiirinde beyitler incelendiğinde şairlerin Putperestliğin önemli kavramlarından birisi olan Menât’ı şiirlerinde konu edindikleri göze çarpmaktadır. Kur’an’da da kendisine yer verilmiş olan Menât şairlerin Cahiliye dönemi Arabistan’ını anlatmak için kullandıkları unsurlardan birisidir. Genellikle putperestliğe dikkat çekmek için kullanılmış olsa da bazı beyitlerde teşbih unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ne dilerlerse anı feyz ider

Kime tâ’at ü kime Lât u Menât

Filibeli Vecdî, Dîvân (K. 4/7)

“Kişi ne dilerse onu feyz eder, kimine ibadet kimine ise Lât ve Menât düşer.”

3.4.2.1.3. Nâhid

Nâhid, Aredvisur Anâhitâ, Aredvisur âb, Anâhitâ, Anahita, Zühre (Venüs). , Çobanyıldızı gibi isimlerle de bilinen Nâhid, Eski İran’da sulardan sorumlu büyük tanrıçalardan biri olarak dinsel ayinlerde çok özel bir yere sahiptir ve ona olağanüstü bir saygı gösterilir. İran tarihindeki geçmişi çok eskilere, Zerdüşt öncesi dönemlere kadar gider. Yunan tarihçileri Anahita’yı iffet ve günahsızlık tanrıçası, Artemis, Bizans tarihçileri ise Diana diye adlandıırırlar. Arapların Cahiliyye döneminde tapındıkları putlardan olan Uzzâ da onunla aynı özellikleri taşır. Veda kaynaklarında tanrıça Sarasvati’yle eşdeğer kabul edilir. İnanışa göre adrevi nitelemesi önceleri Sarasvati’ye aitti ve Hindistan’ın Pencap bölgesinde bölgesinde bulunan küçük bir kutsal ırmağın adıydı. Daha sonra Sarasvati’nin yerini iki nitelemesi olan Adrevi ve Sure aldı. Eski İran

kültüründe âdîne (cuma) günü Nâhîd'e özgüdür. Nâhîd, Fars edebiyatında özellikle Zühre adıyla bilinip birçok mazmunda yer alır (Çelik, 2014, s. 31).

Zühre edebiyatımızda yer alan önemli unsurlardandır. Tanrıça olarak kabul edilmesinin yanında Hârut ve Mârut ile olan rivayeti de sıkça bahsedilen konulardan olmuştur. Rivayete göre Zühre çok güzel bir kadındır ve Hârut ve Mârut'tan sihri öğrenerek gökyüzüne çıkmıştır. Orada parlak bir yıldız olarak kalmıştır. Beyitlerde sevgili güzellik bakımından Zühre'ye benzetilmiştir (Pala, 2004, s. 494).

Yanar şem'-i Nâhid önünde şihâbuñ

Çeker her gice subha dek cedvel-i zer

Bâkî, Dîvân (K. 3/25).

“Nâhîd'in mumu ateş parçasının önünde yanar, her gece sabaha kadar da altın renkli su yolu çeker.”

Sensüz mey olsa çeşme-i cân nûş ider miyüz

Nâhîd olursa nagme-serâ gûş ider miyüz

Kâtib-Zâde Sâkib, Dîvân (G. 267/1).

“Sensiz can çeşmesi mey olsa içer miyiz? Şarkı söyleyen Zühre olsa dinler miyiz?”

Nâlem gibi eser idemez kalb-i 'âşîka

Meclisde Zühre çengin alup eylese sürûd

Behîştî, Dîvân (G. 78/5).

“Zühre sazını alıp mecliste şarkı söylemeye başlasa âşîğın kalbine inlemelerim kadar tesir edemez.”

3.4.2.1.4. Uzzâ

Cahiliye Dönemi Araplarının bir tanrıçasıdır. Uzzâ'nın merkezi Nahle'dir; burada o, üç büyük ağaç ile temsil edilmiştir. Araplar onun adına atfen Abdüluzzâ şahıs ismini kullanmışlardır. Nebatîlerde de Uzzâ, Venüs gezegeniyle ilgili olarak güç, kuvvet, verimlilik, bereket ve talih tanrıçası olarak tapılmış (Gündüz, 2017, s. 492). Uzzâ kültü kuzeyden güneye bütün Arabistan'da, Suriye ve mezopotamya'da yayılmıştır. Buralarda o, Azizos, Athar, Atar, Atargatis, Tarata, İştâr ve Astarte gibi değişik adlarla anılmıştır. Venüs gezegeninin akşam ve sabahyıldızı şeklinde iki yönlü bir fonksiyona sahip olduğunun düşünülmesine paralel olarak Uzzâ, gelenekten geleneğe bazen bir tanrı bazen de bir tanrıça olarak görülmüştür (Gündüz, 2017, s. 491).

Eski edebiyatımızda ele alınan önemli putlardan birisi olan Uzzâ'ya beyitlerde Lât ve Menât putlarıyla birlikte rastlanmaktadır. Putperestlik kavramı çerçevesinde ele alınan bu putlar Kur'an'da adlarının geçmesi hasebiyle de dikkate alınmışlardır.

Hak anı şahlığa hâs itdi düşmen

Nedür bâtl nitekim Lât u Uzzâ

Ahmedî, Dîvân (K. 72 /26).

“Hak onu şahlığa özel düşman etti. Batıl nedir? Nitekim olsa olsa Lât ve Uzzâ'dır.”

İzzet gözeden nefsin Uzzâ idinüpdür

Âlemde sanur ki özinün bir hüneri var

Hakîkî, Dîvân (K. 153/6).

“İzzet gözetenler, nefsin Uzzâ edip kendinin âlemde bir hüneri var sanır.”

3.4.2.2. Kâfir

“Kâfir, Arapçada bir şeyi gizlemek manasındadır. Osmanlı Türkçesinde “1.Hakkı tanımayan bilmeyen. 2.Allah'ın varlığına ve birliğine inanmayan. 3.Küfreden, küfredici. 4.İyilik bilmeyen, nankör. ”anlamlarında kullanılmıştır” (Devellioğlu, 2012, s. 576). “Divan şiirinde çok daha geniş bir anlam yelpazesinde kullanılan sözcük, genellikle âşık, sevgili ve rakip üçgeninde gelişen ilişkide, sevgili ve rakibin olumsuz özelliklerini tasvir etmede imkân sağlar. Âşık, Müslüman ve çoğu zaman mazlum olarak; sevgili ve rakip ise gayrimüslim ve zâlim olarak yer almaktadır” (Demir, 2013, s. 17).

Divan şairlerinin beyitlerdeki bakış açısı incelendiğinde sadece Allah'a inanmayanların değil Müslüman anlayışına sahip olmayanların da bu kategoride değerlendirildiği göze çarpmaktadır. Bu sebeple kâfir kelimesin ortak bir unsur olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

Sanmanız ağlar müselmân hâlüme kâfir güler

Kâfir ağlar böyle kalursam bana itler güler

Âşık Çelebi, Dîvân (G. 99/1).

“Sanmayın bu halime Müslüman ağlar, kâfir güler. Eğer böyle kalırsam kâfir halime ağlar, itler ise güler.”

Mü'min ü kâfir dime her kanda bahsañ anı gör

Kâfirüñ küfri ol u hem mü'minüñ îmânı ol

Ahmedî, Dîvân (K. 51/26).

“İnanan ya da inanmayan deme nereye baksan onu gör. Kâfirin küfrü, müminin imanı ol.”

3.4.2.3. Put

Türkçe'ye put şeklinde geçen ve aslı Buddha ismine dayanan Farsça but kelimesi “bilinçli ve canlı olduğuna inanılan sûret veya heykel, tamamen veya kısmen bir dinî yapı içinde kurumlaşmış ibadet konusu haline getirilmiş maddî obje, Allah'tan başka ilâh edinilen nesne” diye tanımlanır. Batı dillerinde putun karşılığı olarak kullanılan idol “görünüş, şekil” anlamında eidos kelimesinden türetilen eidolondan gelir (Güç, 2007, s. 365).

“İlkçağlarda insanlar; tabiatın çeşitli görünümünü kişileştirdikten sonra onları biçimsel olarak tasarladılar ve bu tasarımlarını resimlere (kaya resimleri, mozaik, duvar süslemeleri, ikonlar vb.) ve heykellere (heykelcik, toprak, taş, küçük objeler, çeşitli nesnelere, büyük heykeller, sütunlar vb.) aktararak somutlaştırdılar” (İvgin, 2012, s. 51).

İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudiliğin putperestliğe bakışı oldukça katıdır. Yahudilik ve Hristiyanlıkta yer yer putperestliğe kayan anlayışlar ortaya çıkmış olsa da bu dinler tavrın korumayı sürdürmüştür.

Klâsik Türk şiirinde put kimi zaman terim anlamıyla kullanıla gelse de sevgiliyi ve onun güzelliğini anlatmak için de kullanıldığı görülmektedir. Beyitlerde Türkçe hali olan put, Farsça büt ve Arapça sanem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ey güzel put sana iman eyleyen bir tek benim

Ölmeye uğruna peymân eyleyen bir tek benim

Baba Salim, Dîvân (G. 17/1).

“Ey güzel put sana iman eden, uğruna ölmek için yemin eden de tek benim.”

Bazı beyitlerde put kelimesinin yerine nigâr kelimesinin kullanıldığı da görülmektedir. Nigâr kelimesi bu çalışma içinde Maniheizm'in unsurları arasında alınmakla birlikte putperestlik ile ortak unsurdur.

Edebiyatımızda put ve puta dair kavramlar oldukça fazladır. Bu kavramlar aşağıdaki gibidir.

3.4.2.3.1. Büt-kede\ büt-gede\ büt-hâne

Büt-kede, büt-gede puta tapanların ibadet ettikleri yere verilen isimdir. Diğer kullanımıysa büt-hânedir. Sevgili adeta bu büthânedeki bulunan bir puttur. Yine sevgilinin güzelliği bir puthâne gibidir. Âşık sevgilinin güzelliği karşısında kendini bir puthânedeki kadar dinden imandan çıkmış olarak gösterir. Çünkü o güzellik aklını başından almış ve onu, ne yaptığını bilmez hale getirmiştir (Pala, 2004, s. 79).

Gelse bu sûretle bütgede-i hüsne eger

Bütler îmân getirip der sanemâ hô geldin

Şeyh Gâlib, Dîvân (G. 189/5).

“Güzellik puthanesine bu surette gelse putlar iman edip hoş geldin ey sanem derler.” Burada şair sevgiliyi put benzetmiş ve teşbih sanatıyla birlikte sevgilinin güzelliğini yüceltmıştır.

Günde bir hâl ile bî-çâre Nigârî geçinür

Bin hayâl ile bugün bir büte büthane yapar

Nigârî, Dîvân (G. 264/7).

“Çaresiz Nigârî ne hallerle bir günü geçirir. Bugün de bin hayal kurarak bir puta puthane yaptı.”

Büthâne dir isem yaraşur kûyına Ca’fer

Her dem çü kapusunda figânum ceresi var

Tâcî-Zâde Ca’fer Çelebi, Dîvân (G. 22/5).

“Ca’fer mahallene puthane desem yeri var çünkü her zaman kapısında figanının çanı duruyor.”

3.4.2.3.2. Büt-perest\ putperest\ Bütân

Putta tapan kimse; pagan. Genellikle politeist dinlerde tanrısal varlıkların çeşitli figürlerle sembolize edildiği ve bu sembollere tazimde bulunulduğu gözlenir. Tanrıyı temsil eden put, ağaçtan, taştan ya da metalden yapılmış herhangi bir suret şeklinde olabileceği gibi, bir bitki, bir hayvan veya bir başka doğal nesne de olabilir. Putperest toplumlarda genellikle tapılan nesneye tanrısal ruhun hulûl ettiğine inanılır ve bu nedenle ilgili nesnenin kendisinden ziyade içinde mevcut olduğuna inanılan tanrısal güce tapınılır (Gündüz, 2017, s. 406).

Beyitlerde büt-perest kelimesin yer yer rakip için kullanıldığı görülmektedir. Rakibin gönlü birçok güzele kayarken gerçek âşık sevgilisinde karar kılmıştır. Bunun yanında sevgilinin putperest olarak nitelendirildiği de görülmektedir. Sevgilinin saçları kâfir beni putperesttir.

Sûret ü nakşî gözleyen kâfir ü büt-perest olur

Âşık-ı sâdık olanın hâtırı lem-yezeldedir

Şeyhi, Dîvân (G. 37/4).

“Görünüş ve resmi gözleyen putperest ve kâfir olur. Sadık âşık olanın hatırı devamlı olmasındandır.”

Bütân; Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca lûgatına göre putlar, “güzeller” manasına gelmektedir (Devellioğlu, 2012, s. 134).

Put kelimesinin çoğulu olan kelime beyitler de sıkça rastladığımız kelimelerden birisidir.

Tâ âşinâ-yı zülf-i bütân oldı murg-ı dil

Bîgâneler gibi kafes-i sîneden kaçar

Âgâh, Dîvân (G. 84/5).

“Putlarının zülfüne aşına olan gönül kuşu sanki yabancıymışçasına gönül kafesinden kaçar.”

3.4.2.3.3. Sanem

“Put manasındadır. Arapça olan kelimenin çoğulu esnâmdır. Aynı zamanda güzel kimse manası da taşımaktadır” (Devellioğlu, 2011, s. 134) Bu sebeple sevgiliden bahsedilirken kullanılır. Şiirlerde sanem-hâne, sanem-perest gibi terkipler kurar.

Âteş-i gamla gubâruñ yele virse ol sanem

Seyl-i eşküñle revân ol hâki âbâd eylegil

Avnî, Dîvân (G. 44/4).

“O put kadar güzel sevgili gam ateşiyle tozunu yele verse, gözyaşının seliyle de toprak sevinse.”

Gözlerüm yaşı deñizler gibi oldu kandardur

Ol sanem seyr etmege gelmez mi deryâdan yana

Âhî, Dîvân (G. 7/5).

“Gözlerimin yaşı denizler gibi oldu o put kadar güzel sevgili nerededir, deryadan yan seyretmeye gelmez mi?”

3.4.2.4. Sumnât

Hindistan’da Gücerât diyarında vaktiyle mevcut ve meşhur bir mabet olup Hintlilerin Mabûd Sivâyâya ibadet etmelerine mahsus büyük ve müzeyyen bir puthânedir. Hintliler her güneş ve ay tutulmasında burayı ziyaret ederler. Sumnât içerisinde ziyaretçilerin saç ve sakallarını kesmek için üç yüz berber ve saz çalıp oynamak üzere beş yüz cariyeye bulunduğu nakledilen bilgiler arasındadır (Onay, 2009, s. 423).

Sumnât kelimesinin yerine nigârhâne ya da ateş-gede kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Böylelikle bu unsurların Maniheizm, putperestlik ve Zerdüştlüğün ortak unsurları arasında yer aldığını belirtmekte fayda vardır.

Sumnât beyitlerde istiare, tezat, teşbih gibi çeşitli edebi sanatlarla beraber kullanılmıştır. Âşık sumnâta benzetilmiş ve orada sevgiliye tapınmıştır.

Secde-gâhum Kâbe-i ulyâ kapun idi yine

Olmadan bünyâd beytullâh u resm-i Sûmnât

Munîrî, Dîvân (G. 25/4).

“Yine Beytullah’ın temeli puthane şekline girmeden, Secde yerin büyük Kâbe’nin kapısı idi.”

Oldukça sûmnât-ı hayâlim suver-nümâ

Ebkâr-ı ma'nî secdeler eyler mugân gibi

Şeyh Gâlib, Dîvân (K. 13/12).

“Hayal puthanem şekiller gösterdikçe, görülmemiş manalar Mecûsiler gibi secde eder.”

4. SONUÇ

Bu tez çalışması belirlenen dinlerin tarihi, inanç esasları, dini önderleri ve kutsal kitaplarının yanında Klâsik Türk şiirinde bulunan unsurlarını kapsamaktadır.

Kaynaklar incelendiğinde bu alanla ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Ulaşılan bazı çalışmalar ise kıyasından köşesinden bu konuya değinmiş olsa bile çıkış amacı bu unsurların belirlenmesi yönünde değildir.

Çalışmada toplam altı tane dini inanış ele alınmıştır. Tezin anlaşılabilirliğini arttırmak amacıyla bu dinler hakkında temel bilgilere yer verilmiştir. Daha sonrasında ise Klâsik Türk şiirinde bu dinlere ait unsurlar tespit edilmiş ve unsurlara örnekler verilmiştir.

Yapılan çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Bölümler dinlerin tanrı anlayışına göre belirlenmiştir. Birinci bölüm Semavî dinleri ve unsurlarını kapsamaktadır. Burada Yahudilik ve Hristiyanlık yer almaktadır. Yahudiliğe ait toplam yirmi yedi unsur tespit edilmiştir. Hristiyanlığa ait ise yirmi dört unsurun tespiti sağlanmıştır. Bu unsurlar arasında Hristiyan yaşamı, inanışı ve sosyal-kültürel hayatıyla ilgili unsurlar mevcuttur. Yahudiliğin kutsal kitabı Hristiyanlar tarafından da benimsendiği için özellikle şahsiyetler noktasında bazı unsurlar ortak kabul edilebilir.

İkinci bölüm ise çok tanrılı dinleri kapsamaktadır. Bu bölümde karşımıza, Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm ve Putperestlik çıkmaktadır. Zerdüştlük'e ait on unsur tespit edilmiştir. Tespit edilen unsurlara ait örnekler farklı divanlardan olmak kaydıyla beyitlerle örneklendirilmiştir. Budizm'e ait iki tane unsura ulaşılmıştır. Maniheizm özellikle Mani'nin varlığı sebebiyle edebiyatımızda yer bulmuştur. Mani'ye atfedilen ressamlık, nakkaşlık çevresinde oluşmuş toplam altı unsura rastlanmaktadır. Putperestliğin ise yedi unsuru mevcuttur. Her unsura ait örnekler tespit edilmiş ve çalışmada bu örneklere de yer verilmiştir.

Çalışmada unsur sayısı hasebiyle ortaya çıkan dağınıklığı ortadan kaldırmak amacıyla unsurlar kategorize edilerek verilmiştir.

Çalışmanın geneline bakıldığında tespit edilen her unsurun farklı şairlerden olmak üzere beyitlerine yer verilmiştir. Örnek olarak verilen bu beyitler unsuru en iyi şekilde açıklamak amacıyla seçilmiştir. Kimi unsurlarda bir beyit örnek olarak yeterliyken bazı unsurlarda bu sayı unsurun çeşitli yönlerinin varlığı ya da farklı kullanımları için artmıştır.

Çalışmanın kapsamının fazla olması ve elde bu alanla alakalı yeterli çalışmaların olmaması çalışmanın sınırlılıkları arasındadır. Mevzu bahis İslamiyet dışındaki dinler olduğu için yüzümüzü çevirdiğimiz nokta bu dinlerin kaynakları olmuştur.

Çalışmadan elde edilen verilere göre edebiyatımızda en fazla unsuru olan dinler Yahudilik ve Hristiyanlıktır. İncelenen dinler arasında edebiyatımızda daha az unsuru bulunan din ise Budizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Unsurlar açısından bakıldığında, İslamiyet dâhil, konu edilen bu dinlerin unsurlarının belli noktalarda kesiştiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ak, C. (1987). *Muhibbî Dîvânı*, Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ak, C. (2001). *Bağdatlı Rûhî Divanı Karşılaştırmalı Metin I-II*, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Akdoğan, Yaşar. *Ahmedî Dîvân*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı E-Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78357/ahmedi-divani.html>, Erişim Tarihi: 23/05/2019.
- Akkuş, M. (1993). *Nef'î Dîvânı*. Ankara: Akçag.
- Akkuş, M. (1998), *Nef'î ve Sihâm-ı Kazâ*, Ankara: Akçağ.
- Akpınar, Ş. (2006). *Agâh Divanı Ve İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Alıcı, M. (2011). Genel Hatlarıyla Mecusilik ve Zerdüst'ün Modern Takipçileri. *Ortadoğu Yilligi*, 549, 78.
- Alkan H. (2000). *500 Yıllık Serüven: Belgelerle Türkiye Yahudileri*, Ankara: Geyik Yay.17/41.
- Armutak, A. (2008). Yahudi ve Hristiyan Dini Kutsal Kitaplarında Hayvan Hakları. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 34 (1). 39-55.
- Arslan, M. (2003). *Leylâ Hanım Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Arslan, M. ; Aksoyak, İ. H. (2018). *Haşmet Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı E-Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-204116/hasmet-divani.html> , Erişim Tarihi: 19/02/2019
- Arslantaş, N. (2008). Hz. Peygamber'in Çağdaş Yahudilerin İnanç-İbadet Ve Dini Hayatları İle İlgili Bazı Tespitler, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34(1), 55-92.
- Aslan, Ü. (2012). *Besnili Nehcî Dede Ve Divanı*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Ankara: E Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194366/nehci-divani.html>, Erişim Tarihi: 08/03/2019.
- Atalay, O. (2010). Cahiliye Döneminde Putlar ve Putçuluk. *İslâmî İlimler Dergisi*, 5(1), 91-105.
- Avşar, Z. (2015) *Revânî Dîvânı*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı E-Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196374/revani-divani.html> , Erişim Tarihi: 21/02/2019
- Ayan, H. (1990). *Nesîmî Dîvânı*. Ankara: Akçag.
- Aydemir, Y. (2009). *Ravzî Divanı*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Ankara: E-Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196580/ravzi-divani.html>, Erişim Tarihi: 11/06/2019.
- Aydın, F. (2011). *Genel Hatlarıyla Yahudilik*. İstanbul: İnsan, 98, 347.

- Azizi, N (2009). *Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 32.
- Bader, A. E. (2008). *Yahudilik Hıristiyanlık ve İslam'ın Putperestliğe Bakışı*, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 54-55.
- Bahadır, S. C. (2012). *16. Yüzyılda Klâsik Türk Şiirinde Şarap ve Şarap ile İlgili Unsurlar*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 237- 246.
- Bahadıroğlu, D. (2017). *Budizm Nedir?*, <https://www.makaleler.com/budizm-nedir> Erişim Tarihi:11.04.2019.
- Başpınar, F. (2008) *Beyânî Dîvân*, İnceleme-Metin, Kültür ve Turizm Bakanlığı, E-Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78363/beyani-divani.html> , Erişim Tarihi: 13/06/2019.
- Batislam, H. D. (2002). Divan şiirinin Mitolojik Kuşları: Hümâ, Anka ve Simurg, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 185-208.
- Bayak, C. (1998). *Sehabi Divanı ve Konu İndeksi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Besalel, Y. (2001). *Yahudi Tarihi*, İstanbul: Gözlem, 14-42.
- Bıyık, M. (2002). Maniheizm. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 378-393.
- Bilgin, A. (2000). *Ümmî Sinan Divanı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. E-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195646/ummi-sinan-divani.html>, Erişim tarihi, 27.03.2019
- Birici, S. (2016). Nedîm Dîvânı'nda ateş ve ateşle ilgili kelimelerin kullanımı. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 2(4).
- Bozkurt, C. (2008). *Türk kamuoyunda Filistin problemi, ilk Arap Yahudi Çatışmaları (1920-1939)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 28.
- Çavuşoğlu, M. (1971). *Necati Bey Divanı'nın Tahlili*, İstanbul: Milli Eğitim Yay.
- Çelik, H.(2014).*Klâsik Türk Edebiyatında Zühre, "Afrodit, Lilit" Karakterlerinin Araştırılması*. Bitirme Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 5- 7.
- Demir, R. (2013). Osmanlı Şiirinde Öteki Ve Başkası Olarak Kâfir İmgesi. *Electronic Turkish Studies*, 8 (8), 17.
- Demirci, K. (1997). "Haham", TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 15, sayfa: 134-135.
- Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Yay, 134-1114.
- Doğan, M. (2006), *Fatih Divanı Ve Şerhi*, İstanbul: Yelkenli Yay.
- Durkaya, H. (2010). Fehîm-İ Kadîm Divanı'nda Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme. *Journal of International Social Research*, 3 (15), 25.

- Eflatun, M. (2017), *Klâsik Türk Edebiyatında Yarattılış ve Kıyamet*, Ankara: Sonçağ Yay. 62/75.
- Erdem, S. (1991). “*Bâbil*”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, C. 4, s. 392–395.
- Erdem, S. (1991). “*Bayram*”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, C. 5, s. 257–259.
- Eren, A. (2017). *Mehmed Sıdkî Divânı*. Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları. E-Kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195956/mehmed-sidki-divani.html>, (Erişim Tarihi, 02.03.2019)
- Ersoy, E. (2010). *II. Bayezid Devri Şairlerinden Münîrî, Hayatı, Eserleri, Divanı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Eskigün, K. (2006). *Klâsik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar*, Yüksek Lîsâns Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 11-25.
- Fedai, Ö. (2017). Behçet Necatigil’in Şiirlerinde Geleneğin İzleri, *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science*, 4 (17), s. 38-50
- Fehd, T. (2004). “*Menât*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 29, sayfa: 121-122.
- Genç, Ö. (2013). IX. Yüzyılın Önemli Bilginlerinden Lyonlu Diyakoz Florus Ve" Liber De Electionibus Episcoporum" Işığında Ortaçağ Piskopos Seçimleri. *Studies Of The Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)*, 3(5), 18-34.
- Güç, A. (2007). *Put*. TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:34, s: 364-365.
- Güfta, H. (2001). *Erzurumlu Şair Hâzık Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gündüz Ş. (2007). *Yaşayan Dünya Dinleri, Yahudilik*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara. 41-56.
- Gündüz, Ş. (2017). *Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul: Vadi Yayınları. 95-509.
- Gündüz, Ş. (2003). “*Maniheizm*”, ‘*Mecusilik*’, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 27-28, 575-577, 579-584)
- Gürgendereli, M. (2002), *Hasan Ziyâ’î Hayatı-Eserleri-Sanatı Ve Divanı* (İnceleme-Metin), Ankar: Kültür Bakanlığı Yayınları. E-Kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196834/mostarli-hasan-ziyai-divani.html> (Erişim Tarihi, 30.01.2019)
- Gürkan, S. L. (2017), İsrâîl ve Ya’küb İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (38). , 233-244.
- Harman, Ö. F. (1995). “*Eyyüb*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 12, sayfa: 17.
- Harman, Ö. F. (1996). “*Firavun*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 13, sayfa: 121-122.
- Harman, Ö. F. (2000). “*İbrâhim*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 21, sayfa: 266-272.

- Harmancı, M. E. (2007), *Süheylî Ahmed Bin Hemdem Kethudâ, Dîvân*, Ankara: Akçağ Yay.
- Harun G. (1988). Maniheizm, *EÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, s. 145-166
- Hasanov, E. (2014). Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3 (4). , 676-695.
- İncil (2004). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yay.
- İpekten, H. (1974). , *Karamanlı Nizâmî (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- İslamoğlu, M (2001). , *Şeyh-i Sanân*, <https://mustafaislamoglu.com/seyh-i-sanan/> Erişim Tarihi: (06. 04.2019).
- Johnson, P. (2000). *Yahudi Tarihi*, Çev. Filiz Orman, İstanbul: Pozitif Yayınları, 22-38.
- Kaçalin, M. (1994). *Âhi Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karacan, T. (1997). *Alaaddin Sabit Divanı*. Samsun: Pasifik Yayınları.
- Karaman, H. vd. (2014). *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. (Yirmi Yedinci Baskı). Ankara: TDV Yayınları.
- Kavruk, H. ; Selçuk, B. (2009). *Filibeli Vecdî Dîvânı*. Ankara: TC Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay.E- Kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195644/filibeli-vecdi-divani.html>, (Erişim Tarihi, 16.05.2019).
- Kazan Nas, Ş. (2018). *Celîlî Dîvânı*. Ankara: TC Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay. E-Kitap , <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-211944/celili-divani.html> , (Erişim Tarihi,11.05.2019).
- Kesik, B. (2018). *Cenâbî Dîvânı*. Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. E-Kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215706/cenabi-divani.html> (Erişim tarihi, 13.06.2019).
- Kılıç, F (2017). , *Âşık Çelebi Divânı* , Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. E- Kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195827/asik-celebi-divani.html> , (Erişim Tarihi, 27.02.1994)
- Kızıloğlu, S. (2012). İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1). , 35-64.
- Kitab-ı mukaddes, <https://incil.info/> (Erişim Tarihi, 03.02.2019)
- Kobyay, Ş. (2008). *Baba Salim Divanı*. Yüksek Lîsâns Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Trabzon.
- Koçin, A .(2009). Divan Şiirinde Hz. İsa. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,11 (19), 49.
- Kurnaz, C. (2012). *Hayali Bey Divanının Tahlili*, Ankara: Kurgan Yay.

- Kurtoğlu, O. (2004). *Lebib Divanı* (Tenkitli Metin). Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara.
- Kutlar; F. S (2018). *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî Divân*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. E-Kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10592,arpaeminizade-samipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 21/05/2019)
- Küçük, A. ; Tümer, G.,; Küçük, M. A. (2010). *Dinler Tarihi*. İstanbul: Berikan Yayınevi,149-467.
- Küçük, S.(1994). *Bakî Divanı (Tenkitli Basım)* , Ankara: TDK. Yay.
- Levend, A. S. (2015). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Dergah Yay, 149.
- Macit M.(1997), *Nedim Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Mermer, A. (1997). *Karamanlı Aynî ve Divanı*: Ankara: Akçağ yay.
- Okçu, N. (1993). *Şeyh Galib: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umumî Tahlili ve Divanının Tenkitli Metni*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, E-Kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78404/seyh-galib-divani.html> , Erişim Tarihi, 05.04.2019)
- Onay A. (2009). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (Haz. Cemâl Kurnaz). Ankara: Kurgan yay, 120- 487.
- Onay, A. T. (2009). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, (Haz. Cemal Kurnaz). , İstanbul: H Yayınları, 120- 487.
- Özyılmaz, K. (1994). *Kami, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği Ve Divanının Tenkitli Metni*. Yüksek Lİsâns Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Konya.
- Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları, 79-478.
- Palabıyık, M. H.(2017) Araplarda Putperestlik Ve Hicaz Putlarından/Beytlerinden Biri Olarak “Zülhalesa”. *Journal Of The Near East Universty Faculty Of Theology*, Cilt 3, Sayı 1, 7-38.
- Saraç, M. A. (1991). *Emrî Ve Divanı*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Selçuk, B.(2012). Klâsik Türk şiirinde ceres (Çan/Çingirak). *Electronic Turkish Studies*, 7 (3). 2 231-2250
- Tavukçu, O. K.(2015) ; *Dede Ömer Rûşenî Hayatı-Eserleri-Edebî Kişiliği Ve Dîvânının Tenkitli Metni*, <Http://Ekitap.Kulturturiz.Gov.Tr/Eklenti/10601,Dede-Omer-Rusenipdf.Pdf?0> (Erişim Tarihi: 15/05/2019)
- Tekin, D. B. (2014). *Mani Ve Öğretileri*, Yüksek Lİsâns Tezi, Hitit Üniversitesi. Çorum, 30.

- Temel, C. (2001). *Vasfî Divanı'nın Tahlili* (Basılmamış Yüksek Lîsâns Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Tıgılı, A. (2004). Zerdüşt: Hayatı Ve Öğretisi. Milet Ve Nihal: *İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 203-208.
- Tökel, D. A. (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar: Şahıslar Mitolojisi*. Ankara: Akçağ Yay, 97.
- Tulum, M; Tanyeri A. (1977). *Nev'i Divan Tenkidli Basım*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tunç, S. (2010). Klâsik Türk Şiirinde Kadın Şahsiyetler. *Journal of International Social Research*, 3 (15), 241-242.
- Turan, E. Z.(2004) *Budizm'de Manastır Hayatı*. Yüksek Lîsâns Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 68.
- Turan, L. (2008). Yenişehirli Avnî Beyin Âteşkede Mesnevîsi Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3, 4, 871-872.
- Turgut, B. (2018). , *Budizm Hakkında Her Şey*, <https://tarihnedio.com/budizm-hakkinda-her-sey/> (Erişim Tarihi: 15.03.2019).
- Tümer, G. (1988). *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 17/38.
- Uçar, F. M. (2016). Gedâyî Dîvânı'nda Şahsiyetler, *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), 123- 157.
- Uz, Ö. (2009). *Sabri Divanı*. Yüksek Lîsâns Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Ünver, N. (2010). *Gelibolulu Sürûrî Ve Divanı*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Üst, S.(2017), *Edirneli Nazmî Dîvânı* (İnceleme-Metin),Kültür ve Turizm Bakanlığı <Http://Ekitap.Kulturturizm.Gov.Tr/Tr,78367/Edirneli-Nazmi-Divani.Html>,(Erişim Tarihi: 29/04/2015)
- Yakar C. (1981). *Pali Kaynaklarına Göre Budizm (Doktora Tezi)*. , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 51.
- Yanbal, S. (2009). *Şakir Mehmed Efendi Divanı (Metin-İnceleme)*. Yayımlanmamış Yüksek Lîsâns Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sivas.
- Yazır, E. H.(1995) *Hak Dini Kur'an Dili*, V/3125.
- Yekbaş, H. (2010). Divan Şiirinde Yunanî Şahsiyetler. *Journal of International Social Research*, 3 (15). 285- 286.

- Yeniterzi, E. (2010). Klâsik Türk Şiirinde Ülke Ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri. *Journal Of International Social Research*, 3(15), 302-330.
- Yenikale, A. (2004). *Ahmet Nâmî Dîvânı Ve İncelemesi*. Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Yenikale, A. (2012). *Sünbül-Zâde Vehbî Dîvânı*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, E-Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196833/sunbulzade-vehbi-divani.html> , (Erişim Tarihi: 06/05/2019)
- Yıldırım, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. (Birinci Basım). İstanbul: Kabalcı Yayınları, 37/104.
- Yıldız, A. (2017). Sevgilinin Boyunun Benzetilenleri Bağlamında Nârveni Yeniden Düşünmek. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 3 (1). , 330-336.
- Yılmaz, F. B. (2014). Divan Edebiyatında Nakş ve Nakkaş. *İlk Yüzyıllar. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 12 (12), 13-28.
- Yılmaz, K. (2001). *İbrâhim Tırsî Divanı İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük*, Yüksek Lîsâns Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Yılmaz, O. (2011). Enderunlu Fazıl Divanı'nda Yahudilikle İlgili Unsurlar Ve Andnâme-i Yehûdî-Beçe. *Turkbilig/Turkoloji Araştırmaları Dergisi*, (22), 1-30.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Safiye ÇÖRDÜK
Uyruğu : TC
Doğum tarihi ve yeri : 27.02.1994- Mecitözü
Medeni hali : Bekâr
Telefon : 0545 270 82 39
e-mail : safiyecorduk@hotmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Lisans	Atatürk Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Öğr.	2016
Lise	Alptekin Anadolu Lisesi	2012

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2016-	Konya	Yabancılara Türkçe Öğretmenliği

Yabancı Dil

İngilizce- Almanca

Yayınlar

Çördük S. (2019), Klâsik Türk Şiirinde Maniheizm, *Bayterek Dergisi*

